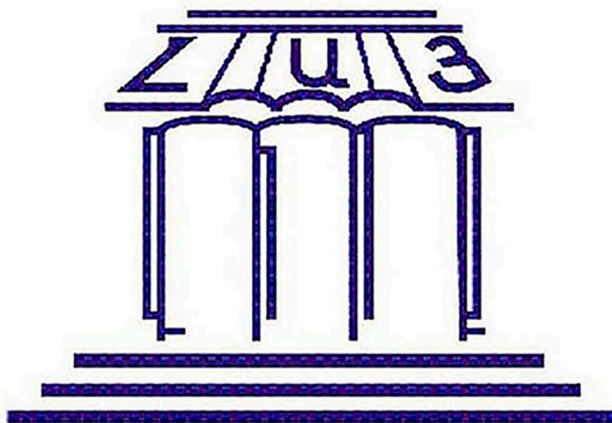

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Մույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2862

Բշպանի Զ

ԴԱՆՈՒ Խոշորագույն
սրբաբնիկ $\bar{x}x - \bar{x}x$

1862

30 JUL 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻՆ ԿԻՑ
ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՄԱՆ ԲՅՈՒՐՈ

Ձեռագրի իրավունքով

ՊԱՏՄԱ-ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՅԵՎ ԼԵԶՎԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՖԱԿՈՒԼՏԵՏՆԵՐ

ԿՈՒՐՍ I 1931 թ. ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ № 1

ԽՍՀՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

XIX—XX Դ. Դ.

ԴԱՍԱԽՈՍ՝ Վ. ՌԵՏՈՒՆԻ

9(47)

Դ-58

ՅԵՐԵՎԱՆ

1931

9(47)

12-58

24 JAN 2006

ՊԵՏՐՈՍԻ ՏՊԱՐԱՆ
ՊԱՏՎԵՐ 1127
ԳՐԱՌԵՊԿԱՐ 6221 (բ)
ՏԻՐԱԺ 1000

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍԲ

Մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-տնտեսական ֆակուլտետի / կուրսի «Ռուսաց պատմություն» ծավալով նույն ֆակուլտետի հեռակայող ուսանողների համար առաջադրություններ կազմելու փոխարեն՝ նպատակահարմար համարեցինք քարգմանել Մոսկվայի «Заочный Коммунистический Университет»-ի 1930/31 ուսումնական տարվա «ԽՍՀՄ ժողովուրդների պատմություն» առաջադրությունները, վոր կազմում են կենտրոնի ձեռնհաս մարքսիստ պատմաբանները:

«Ռուսաց պատմություն» փոխարեն այս տարվանից ուսական բուհերում կարդացվում է «ԽՍՀՄ ժողովուրդների պատմություն» դասընթացը. մեր ինստիտուտում, անշուշտ, շուտով նույնը կարվի, ուստի նպատակահարմար համարեցինք հենց այս տարվանից հեռակայողներին այս նոր ծրագրով կազմված առաջադրությունները տալ: Դասընթացի բովանդակությունը հիմնականում, նույնն է, ինչ «Ռուսաց պատմություն», միայն այստեղ ԽՍՀՄ կազմակերպմանը և Ս'իության սոցիալիստական շինարարությունն ու նրա հեռանկարներին հատուկ տեղ է տրված:

Դասընթացն ընդգրկում է XIX և XX դարերի պատմությունը, բայց այս դարերի պատմությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ ուսական նորտատրական կարգերին, վարոնք Ռուսաստանի հետագա զարգացման վրա իրենց խոր կնիքն են դրել: Այս պատճառով էլ մեր դասընթացի առաջին բեմաները նվիրված են ուսական նորտատրություն ուսումնասիրությանը (XVII և XVIII դարերին):

Ամբողջ դասընթացը կազմված է 18 բեմայից, վարից իննում տրված է ամբողջ նյութը, իսկ իննում՝ միայն ներածական խոսքը: Առաջին տիպի բեմաների մշակման համար նշված գրականությունը ուսանողի համար պարտադիր չէ, այլ հանձնարարելի այն դեպքում, յեթ ուսանողը ցանկանում է ավելի խորացրած յեղանակով զբաղվել այդ խնդիրներով, իսկ յերկրորդ տիպի բեմաների մշակման ժամանակ ամեն մի բեմայի վերջում նշված գրականությունը պարտադիր է, բայց այս դեպքում էլ, բացի հիմնական

գրականությունից, նշվում է նաև լրացուցիչ գրական կացողների համար:

Այսպիսով ուսանողները կստանան ինքնը դասախոսություն (ամբողջ բեմայի նյութը) և ինքն առաջադրություն (միայն բեմայի ներածական խոսքը), վերջին դեպքում նաև մեքոդական ցուցմունքներ և պլան՝ տվյալ բեմայի մշակման համար: Ուսանողները գրավոր աշխատանք կներկայացնեն այն դեպքում, յերբ այդ մասին հատուկ հիշատակություն լինի:

Դասընթացը կազմված է պատմա-տնտեսական փակույտների ծրագրի ծավալով. լեզվագրական փակույտների ուսանողները կարող են ոգտագործել այն, սակայն նրանց վերաբերմամբ պահանջն ավելի քիչ կլինի, վարովիտեով նրանց ժամերը պատմա-տնտեսականի ժամերի կեսն են միայն:

Դասընթացի համար համապատասխան ամփոփ դասագիրք է կառուցվել ուսուցիչների լեզվով, ե՛լ չենք խոսում հայերենի մասին: Հիմնական ձեռնարկները Պակրովսկու աշխատություններն են, վարունցից յերկուսի հայերեն քարգմանությունը կա: Մյուս դեպքում մատնանշում ենք ուսուցիչները գրականությունը:

Դասընթացից առաջ տալիս ենք առարկայի ծրագիրը և անհրաժեշտ գրականության ընդհանուր ցուցակը: Բոլոր դեպքերում հիշված են նաև առաջադրությունների հեղինակները:

Հատկապես փնդալիզմի և նորատիլական կարգերին վերաբերող դասախոսության և առաջադրությունների մեջ կան բառեր և տերմիններ, վորոնց քարգմանությունն առայժմ անհայտաբերի դժվարություններ ունի, ուստի հանալս ստիպված ենք յեղել պահել ուսանական բառը և տերմինը կամ հայերեն քարգմանության կողքին մեկ-յերկու անգամ դնել նաև ուսուցիչները:

Բնագրի ըմբռնումը հեշտացնելու համար՝ յերբեմն ավելացրել ենք անհրաժեշտ ծանոթություններ, իսկ դասախոսությունների վերջում ինքնաստուգման հարցեր դրել ուսանողների համար:

Վ. ՌՇՏՈՒՆԻ:

60115-67

ԺՐԱԳԻՐ

ԽԱՀՄ ԺՈՂՈՎՐԴՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀՈՐՏԱՏԻՐԱ-ԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ՅԵՎ ԲԱՑՐԱԶԱԿ ՍԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՎԵԼԸ

(Առաջին դասախոսություն) .

Ա. ՖԵՆՈՒԱԼԻԶՄԻ ԲԱՅՖԱՅՈՒՄԸ .

Ֆենդալիզմն իբրև հասարակական ֆորմացիա: Ռուսական ֆեոդալիզմի յուրահատուկ գծերը: Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կարգերը XII-XV դարերում. Ռուսաստանի գյուղատնտեսությունը մինչև XV դարը. քաղաքների ծագումը և ռուսական քաղաքային կարգի հիմնական գծերը. քաղաքի արհեստային արդյունաբերությունը և նրա թույլ զարգացման պատճառը. Ռուսաստանի հիմնական դասակարգերը և դասակարգային կռիվը XIII-XV դարերում:

Ֆենդալիզմի քայքայումը: XV-XVI դարերում նատուրալ-տնտեսական հարաբերությունների քայքայումը ուսական գյուղում և աշխատանքի հասարակական բաժանման զարգացումը:

Արհեստի զարգացումը և ներքին շուկայի կազմվելու պրոցեսը: Առևտրա-գյուղական հարաբերությունների զարգացումը, կապիտալիստական կուտակման աճումը: XV դարի Մոսկովյան Ռուսիայի առևտրական կապիտալը և ֆեոդալական կարգի քայքայումը (բոյարական վոյեյնան): Իշխանի կողմից բոյարական վոյեյնաների ու թեղաբնակ մոբիլիզացիան և ներքին ու արտաքին առևտրի առևտրա-դրամական պտույտի (о́богот) համակենտրոնացումը Մոսկվայում իբրև իշխանի տնտեսական և քաղաքական գերիշխանության (հեղեմոնիայի) պայմաններ: Մոսկվայի տնտեսական և քաղաքական նշանակության աճումը ֆեոդալիզմի քայքայման լայնացող և խորացող պրոցեսի հետևանքով: Մոսկվայի պետությունից կազմվելը և նրա ազդեցությունը ֆեոդալիզմի քայքայման հետագա ընթացքի վրա: Բոյարական վոյեյնայի տնտեսական ան-

կումբը: Մոսկվայի պետությունների ներքին շուկայի լայնացումը և ամրացումը և գյուղացիների ու աղնվական-կալվածատերերի գյուղատնտեսական ձեռնարկատիրության ծաղկումը: Հին բոյարությունների քայքայումը և կալվածատիրական աղնվականության բաթ-ձրացումը: Առևտրական բուրժուազիան, նրա դերը և նշանակությունը Մոսկվայի պետության մեջ: Դասակարգային ուժերի հարաբերության փոփոխությունը և դասակարգային պայքարը Ֆեոդալիզմի քայքայման պայմաններում: Ուլրիչնինսն, դրա ստեղծման պատճառը և նշանակությունը: Ուլրիչնինսնի սակավ հաջողությունն պատճառը: XVI դարի վերջի գյուղատնտեսական կրիզիսը և դրա նշանակությունը Ֆեոդալիզմի քայքայման պրոցեսի կտրուկ դանդաղացման գործում: Դասակարգային ուժերի հարաբերությունը XVI դարի վերջի աղբարային կրիզիսի հետևանքով: Կալվածատիրական աղնվականության գյուղատնտեսական ձեռնարկատիրության անհաջողությունն իրեն գյուղացիության ճորտացման հիմնական պատճառ: XVI դարի վերջի և XVII դարի սկզբի գյուղացիա-կաղակային պատերազմն իրեն գյուղացիության կողմից ազատ գյուղատնտեսական ձեռնարկատիրության ուղին յեղնելու մի փորձ: Գյուղացիական պատերազմն իրեն աշտպես կոչված «խռովության» (« смута ») հիմնական պատճառ: Դասակարգային ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունները կաղակա-գյուղացիական պատերազմի հետևանքով: Կալվածատիրական աղնվականության քաղաքական մերիդիանյան ինքնուրույն կերպով գործող սոցիալիստական ուժ դառնալու համար: Առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական դերի աճումը և հին բոյարության գլուխ ազատած խմբակների քաղաքական աշխուժացումը: Կալվածատիրական աղնվականության, հին բոյարության և առևտրական բուրժուազիայի միասնական ֆրոնտը կաղակա-գյուղացիական պատերազմի դեմ: Կաղակա-գյուղացիական մասսաների պարտությունը և դրա նշանակությունը գյուղացիության ճորտացման պրոցեսում:

Բ. ԲԱՅԱՐՁԱԿ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՎԵԼԸ.

Ֆեոդալական ռեակցիա: Ֆեոդալական ռեակցիայի եկոնոմիկան: Գյուղացիության հետագա ճորտացումը և ճորտատիրական տնտեսության զարգացումը: Ճորտատիրական տնտեսության հիմնական գծերը: Ճորտատիրական տնտեսությունն իրեն ֆեոդալիզ-

մի դանդաղացրած քայքայման ձև: Ֆեոդալական ռեակցիայի սոցիալ-քաղաքական ճամբարը և դրա մեջ կալվածատիրական աղնվականության քաղաքական հեգեմոնիայի պատճառը: Հին բոյարության վերասերումը ճորտատիրական տնտեսության լայնացման պայմաններում: Կալվածատիրական կուտակման պայմանները, մեթոդները և տեմպերը ճորտատիրական տնտեսության պայմաններում: Առևտրական կապիտալը և նրա նշանակությունը Ռուսաստանում XVII դարում: Ճորտատիրական պետության սոցիալ-քաղաքական կարգը — XVII դարի ճորտատիրական պետության գասակարգերը, դրանց նմանությունը և տարբերությունը XVIII-XIX դարերի Ռուսաստանի հասարակական դասակարգերից: Ռուսաստանում XVII դարում քայքայման միասնականության կազմվելու պայմանները և պատճառները: Ինքնակալության դասակարգային բաղան — ճորտատեր-կալվածատերերի դիկտատուրան:

Արդի վեկները ճորտատիրական տնտեսության մասին: Կարելի չէ արդյոք ճորտատիրական տնտեսությունը ֆեոդալիզմից տարբեր մի հասարակական ֆորմացիա համարել: Գոյություն ունի արդյոք սպեցիֆիկ առևտրա-կապիտալիստական ֆորմացիա: Մարքսը, Ենգելսը և Լենինը ֆեոդալիզմի, ճորտատիրության և առևտրական կապիտալի մասին: Ռուսական ֆեոդալիզմի քայքայման և գյուղացիության ճորտացման ձեզմով այդ քայքայման դանդաղացման պրոցեսի, «խռովության» և XVII-XVIII դարերում ճորտատիրական տնտեսության «սառերիլիղացիայի» («կայունացման») անալիզը կապիտալիզմի զարգացման յերկու ուղիին վերաբերող Լենինյան ուսմունքի բուսարանությունը:

II ՀՈՐՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII ԴԱՐՈՒՄ.

(Առաջին առաջադրություն).

Գյուղատնտեսություն: Ճորտատիրական վտտչինայի կալվածատիրական տնտեսության սարուկտուրան, տեխնիկան և կազմակերպությունը: Գյուղացիական տնտեսության դերը ճորտատիրական վտտչինայի սխտեմում: Կոո և բահրա: Գյուղացիների (կալվածատիրական և պետական) տնտեսական և իրավական դրությունը: Կալվածատիրական տնտեսության կապը ներքին և արտաքին շուկաների հետ: Առևտրական կապերը և գյուղացիության շերտավորումը:

Արդյունաբերություն: Ռուսաստանի քաղաքային մասն արդյունաբերության (արհեստի) անկման պատճառները XVII—XVIII դարերում: Սուրբ մանուֆակտուրային արդյունաբերության կազմակերպումը XVIII դարի սկզբին և դրա մասնակի քայքայման ու անկման պատճառը XVIII դարի առաջին ջրուորդում: Ճորտատիրական արդյունաբերությունը, դրա տեխնիկան ու կազմակերպությունը և դրա զարգացման պայմանները XVIII դարում: Պոսեսիոն ֆաբրիկա—գործարանային արդյունաբերությունը, դրա ստրուկտուրան և նշանակությունը յերկրի ժողովրդական տնտեսություն մեջ: Տնայնագործությունը, դրա նմանությունը և տարբերությունն արհեստային արդյունաբերությունից:

Առևտուր: Աշխատանքի հասարակական բաժանման աճումը և ներքին ու արտաքին առևտրի զարգացումը: Կապիտալիստական փոստակման մեթոդներն ու տեմպերը և առևտրական կապիտալի տեսակարար կշիռը Ռուսաստանում XVIII դարում: Առևտրական կապիտալի ազդեցությունը կալվածատիրական և գյուղացիական տնտեսության եվոլյուցիայի վրա: Առևտրական կապիտալն արդյունաբերականի փոխվելու կասեցման պայմաններն ու պատճառները:

Ճորտատիրական պետություն: Ռուսաստանի դասակարգերի հարաբերությունը XVIII դարում: Կալվածատիրական ազնվականության շերտավորումը և կալվածատերերի տարբեր շերտերի պայքարը ցարիզմի քաղաքականության վրա ազդեցություն ունենալու համար: Առևտրական բուրժուազիայի սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը և քաղաքական դերը: Առևտրական բուրժուազիայի տարբեր խմբակների պայքարը: Ճորտ գյուղացիության շերտավորումը, դրա պատճառները և բնույթը: Բյուրոկրատիայի աճումը և պետապարասի կենտրոնացումը: Առևտրական բուրժուազիայի իրավական դրությունը և քաղաքական նշանակություններն ու կառավարության քաղաքականության վրա նրա ունեցած ազդեցության չափը: Ինքնակալության ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական դժերը XVIII դարում: Ռուսական պետության դասակարգային բնույթը XVIII դարում:

III. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(2-րդ դասախոսություն).

Ռազիկակալություն: Ճորտատիրական շահագործման լայնացումը և ուժեղացումը (ինտենսիֆիկացիան), իբրև ճորտատիրական տնտեսության սիստեմի զարգացման միակ պայման, հանգիստնում էր ինքնակալության գաղութային քաղաքականության հիմնական բովանդակությունը: Առևտրական կապիտալի դերը և ազդեցությունը չափը ինքնակալության գաղութային քաղաքականության վրա: Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Ռուսաստանի արևելյան և հարավ-արևելյան ռալյոններում:—գյուղացիության ճորտացումը և գյուղացիության ու կազակության դեհառնի շահագործումը: Ռազիկի դեկալարությունը Ռուսաստանի հարավ-արևելքի կազակության և գյուղացիության ապստամբությունն իբրև պայքար ցարիզմի գաղութային քաղաքականության դեմ: Ապստամբների սոցիալական և ազգային կազմը: Ապստամբության իդեոլոգիան, ստրատեգիան և տաքտիկան: Պարտության պատճառը և հետևանքները:

Պազաչուկակալություն: Ռուսաստանը համաշխարհային տրեստեզության սիստեմում XVIII դարում: Մետրոպոլիայի և գաղութների փոխհարաբերությունները: Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Ռուսաստանի և Մերձուրալյան յերկրի արևելյան նահանգներում: Կոռի ինտենսիֆիկացիան, բահրայի բարձրացումը և պետական գյուղացիների դրությունն ալդ ռալյոններում: Ուրալի պոսեսիոն գործարանները և դրանց քայքայիչ ազդեցությունը գյուղացիների և ալյազգիների՝ բաշկիրների, թաթարների, կադակների (կիրգիզների) և կալմիկների տնտեսության և կենցաղի վրա: Առևտրական կապիտալը և սկզբնական կոստակման մեթոդներն Արևելյան Ռուսաստանում: Բանվորների դրությունը Ուրալի արդյունաբերության մեջ: Ալյազգիների ընդհանուր դրությունը և նրանց պայքարը միությանը դեմ: Ուրալի կազակության շերտավորումը: Կազակային ապստամբությունների պատճառները: Պազաչուկականությունը—ապստամբների սոցիալական և ազգային կազմը, նրանց իդեոլոգիան, ստրատեգիան, և տաքտիկան: Պազաչուկականության դասակարգային բնույթը և պարտության պատճառը: Ռուսաստանի XVII—XVIII դարերի գյուղացիական պատերազմները Անիի կապիտալիստական գար-

գացման յերկու ուղիներ վերաբերող ուսմանը լուսարանությամբ:

IV ԳԵԿԱՐԻՍՏՆԵՐԸ

(3-րդ դասախոսություն)

Արդ յունաբերական կապիտալիզմի կազմակերպ. և ճորտատիրական տնտեսութեան քայքայման ազդեցութիւնը դասակարգերի հարաբերութեան վրա Ռուսաստանում XIX դարի առաջին քառորդում: Կանխածատիրական աղնվականութեան շերտավորումը և նրա նոսնձին խմբակների միջև գոյութիւն ունեցող հակասութեան աճումը.—կարվածատերերի առանձին խմբակների ուղղակից շարժումը յերկու տնտեսական սխառեմի—կապիտալիստականի և ֆեոդալականի, ճորտատիրականի. հակասութիւնները սրման ազդեցութեան տակ, կարվածատերերի ստորին խմբակների ազադատագրագոյնացումը (գեղատարայի) և մանր բուրժուական ինտելիգենցիայի առաջացման պայմանները: Աղնվական ստորին խմբակների և առաջացող մանր բուրժուական ինտելիգենցիայի տնտեսական և իրավական դրութիւնը: Գյուղացիական և զինվորական շարժման աճումը XIX դարի առաջին քառորդում և դրա ազդեցութիւնը կապիտալիստերի ու ինտելիգենցիայի ուղղակից շարժումները: Դեկարրիստների շարժման ծագման պայմանները և պատճառները: Շարժման ընդհանուր բնույթը: Միասնական շարժման քայքայումը.—«Փրկութեան միութիւնը» և «Բարոյութեան միութիւնը»: «Հյուսիսային», «Հարավային» և «Միացյալ սլավոնների» նոր գաղտնի ընկերութիւնների կազմվելը: Դրանց ծրարողները և տաքտիկան: Ղեկարրիստների տարրեր խմբակների պետական կազմակերպութեան նախադէմերը: Հյուսիսայինների (Ն. Մուրալյով), հարավայինների (Պետեր) և «Միացյալ սլավոնների» հոգային (ազրարային) ծրարողները: Հյուսիսայինների, հարավայինների և «սլավոնների» վերաբերմունքը դեպի մատառակային հեղափոխական շարժումը: Դեկարրիստների նախապատրաստութիւնը հեղափոխական յեղեցիների համար: Դեկտեմբերի 14-ի ապստամբութիւնը Պետերբուրգում: Չերնիզովսկի գնդի ապստամբութիւնը և զինվորական մատառի դերը դրանում: Ապստամբութեան պարտութեան պատճառները: Դեկարրիստների, շարժման քայքայումը և դրա պատճառները:

V. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ ՅԵՎ ՀԵՏՌԵՖՈՐՄՅԱՆ ԵԿՈՆՈՄԻԿԱՆ.

(2-րդ առաջադրություն)

Ճորտատիրական տնտեսութեան քայքայումը: Ռուսաստանը համաշխարհային տնտեսութեան մեջ XIX դարի առաջին կիսում: Արեւմտյան Յեկրոպայի արդյունաբերական հեղափոխութեան և կապիտալիզմի զարգացման ազդեցութիւնը ռուսական ժողովրդական տնտեսութեան վրա: Արդյունաբերությունը XIX դարի առաջին կիսում, —ճորտատիրական գործարանի քայքայումը և կապիտալիստական մանուֆակտուրայի զարգացումը. ազատ վարձու աշխատանք կիրառող գործարանը և նրա տեխնիկական բաղան. արդյունաբերական պրոլետարիատի ձեւավորման պրոցեսը և բանվորական հարցը XIX դարի առաջին կիսում. տնայնագործական արդյունաբերութեան զարգացումը և նրա տեսակարար կշիռը յերկրի ժողովրդական տնտեսութեան մեջ.—գործարանի պայքարը տնայնագործի դեմ. ծանր և թեթեւ արդյունաբերութեան զարգացման ընդհանուր ընթացքը յերկու հակադիր տնտեսական սխառեմների—կապիտալիստական և ճորտատիրական սխառեմների պայքարի պայմաններում: Ծուկայի պրոցեսը ռուսական արդյունաբերութեան համար, ներքին շուկայի նեղութիւնը և կառավարական քաղաքականութիւնն արդյունաբերութեան վերաբերմամբ (Ալեքսանդր I և Նիկոլայ I հովանավորման քաղաքականութիւնը և Արեւելքում արտաքին շուկաների բռնատիրութեամբ):

Գյուղատնտեսություն: Յեկրոպայի կապիտալիստական զարգացման և ազգային կապիտալիստական արդյունաբերութեան զարգացման ազդեցութիւնը գյուղատնտեսութեան վրա, գյուղատնտեսութեան ապրանքայնութեան մեծացումը և ապրանքային հացահատիկի արտադրութեան աճող նշանակութիւնը. կարվածատիրական ձեռնարկութեան աճումը գյուղատնտեսութեան ուժեղացման կապակցութեամբ և ապրանքա-գրամական հարաբերութիւնների գոյող թափանցելը. գյուղատնտեսական ռալոնների դիֆերենցիալիստական կարվածատերերի կողմից ներքին և արտաքին շուկաների պահանջի հարմարվելու փորձի կապակցութեամբ. գյուղացիութեան ֆեոդալա-ճորտատիրական չափազործման ուժեղացումը. կարվածատերերի կողմից իրենց տնտեսութիւնն ինտենսիֆիկացնելու ճրգաման կապակցութեամբ. գյուղացիութեան ազադատացումը այն ռալոններում, փորտեղ գերիշխող երկուսային տնտեսութիւնը և

գլխից երեքն ցիւցիւցիւցի ուժեղացումը այն ռազմաներում, վերանդ իշխող երբ բաճարային տնտեսութիւնը. կոտի կրիզիսը հարապային նահանգներում՝ կոտի ինտենսիֆիկացիայի ուժեղացման և դրա չնորհիմ ճորտատիրական տնտեսութեան քայքայման պատճառներ առաջանալու հետեանքով, — ճորտատիրական գյուղական բուրժուազիայի հասունացումը և ապրանքա-կապիտալիստական հասցահատիկային տնտեսութիւն (առևտրական հոգադորութիւն) կազմակերպելու փորձերը, գյուղացիական և կարվաճատիրական տնտեսութեան մրցումը: Յեկտոպական տնտեսութեան կոնյուկտուրային փոփոխութիւնների ազդեցութիւնը ուստական ժողովրդական տնտեսութեան վրա: 20-ական և 30-ական թվականներին ազդարարային և արդյունաբերական կրիզիսը Արևելքային Յեկտոպայում և նրա ազդեցութիւնը ուստական ժող. տնտեսութեան վրա: 20-30 թվականների ուստական ազդարարային կրիզիսը և ճորտատիրական տնտեսութեան քայքայման հետագա պրոցեսը: Գյուղացիութեան և ազնվականութեան գլխից երեքն ցիւցիւցի կրիզիսի տարիներում և կարվաճատերերի ու գյուղացիութեան հակասութիւնների սրումը: Գյուղացիական տեւրորը (կարվաճատերերի սպանութիւն, հրձիգութիւն և այլն):

Ռեֆորմի նախադրյալները: 40-ական թվականներին արդյունաբերական վերելքը, դրա պայմանները և զարգացման ընդհանուր ընթացքը: Ռուսական արդյունաբերութեան տեխնիկական հեղաշրջման սկիզբը և դրա անհաջողութիւնները ֆեոդալական-ճորտատիրական հարաբերութիւնների տիրապետման հետեանքով: 50-ական թվականների արդյունաբերական և ֆինանսական կրիզիսը իբրեւի ներքին շուկայի անբավարար տարողութեան և արտաքին շուկաներում յեկտոպական արդյունաբերութեան մրցակցութեան ուժեղացման հետեանք: Առևտրական և արդյունաբերական բուրժուազիայի մի մասի մեջ ոպոդիցիոն տրամադրութիւնների աճումը: Հասցահատիկի գների բարձրացումը և հասցահատիկային արդյունաբերութեան աճումը. ճորտային աշխատանք կիրառող կարվաճատիրական տնտեսութեան չհարմարված լինելը և հասցահատիկ արտադրող յեկտոպական պետութիւնների մրցակցութիւնը հիմնական պատճառն էր այն բանի, վորն արդեւ եր հանդիսանում կարվաճատերերին ոգտագործել արտաքին շուկայի նպատաւոր կոնյունկտուրան: Կարվաճատերերի մի մասի տնտեսութիւն վարելու բուրժուական յեկտոպներին անցնելու փորձը և դրա անհաջողութեան պատճառները: Գյուղացիական տնտեսութիւնների բարձր

խմբակների ապրանքայնացումը և գյուղատնտեսական տարրեր ռազմաների կարվաճատերերի մրցակցութիւնը կարվաճատերերի համար արդեւ են հանդիսանում ոգտագործել ներքին շուկան: Ոպոդիցիոն տրամադրութիւնների աճումը արեւելահեկտոպային մեջ:

Գյուղացիական հոգմունքների աճումը կրկնակի ճնշման — ֆեոդալական-ճորտատիրական շահագործման ուժեղացման և գյուղ թափանցող կապիտալիզմի քայքայիչ ազդեցութեան տակ:

ճորտատիրական տնտեսութեան տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական կրիզիսը և ինքնակալութեան փորձն առևտրական նոր ճանապարհների և շուկաների նվաճման միջոցով հաղթահարել այն: Ղրիմի պատերազմը, նրա պատճառները և անհաջողութեան հետեւանքները: Դատակարգային պայքարի սրումը ինքնակալութեան դեմ: Դատակարգական պատրաստութեան հետեւանքով: Տարերայնորեն աճող և գյուղացիական պատերազմի փոխող գյուղացիական հոգմունքների մասսայական բնույթը: Ռադմական անհաջողութիւնների և գյուղացիական շարժման աճման ազդեցութեան տակ՝ ազնվականութեան, առևտրական և արդյունաբերական բուրժուազիայի առաջադիմական խմբակների մեջ ոպոդիցիոն շարժումների սուր բնույթ ստանալը: Հեղափոխական կոնյունկտուրան և ինքնակալութեան փորձը ռեֆորմով կանխել հեղափոխութիւնը:

Ռեֆորմը: Դատակարգերի պայքարը ռեֆորմի շուրջը: Գյուղացիական պատերազմի ուժեղացումը և դրա որքեկտիվ նշանակութիւնը — գյուղացիական պայքարը զարգացման ազատ կապիտալիստական «ամերիկական» ուղիի համար: Կարվաճատերերի տարրեր խմբակների պայքարը ռեֆորմի շուրջը՝ ըստ իրենց տնտեսութեան տիպի: Կարվաճատերերի տարրեր խմբակների ռեֆորմի հանգեցրած գիրքի որքեկտիվ նշանակութիւնը զարգացման «պրոուսական» ուղիի համար մղվող պայքարն էր: Առևտրական բուրժուազիայի դիրքը և նրա քաղաքական պատիւութեան պատճառները: Ռեֆորմի ընթացքը: Գաղտնի կոմիտե, նահանգական կոմիտեներ, խմբագրական հանձնաժողովներ, գլխավոր կոմիտե և Պետական Սորհուրդ: «1861 թ. որենադրութեան» ելութիւնը: Փերկանքի գործառնութիւնները, կառները (отрезки) և «նվիրած հողարածինը»: Գյուղացիութեան վերաբերմունքը դեպի ռեֆորմը — գյուղացիական հոգմունքների նոր բռնկումը: 1861 թ. ռեֆորմի ընդհանուր գնահատութիւնը: Լենինը գյուղացիական ռեֆորմի մասին: Ձեմտովային, դատական և ոգմական ռեֆորմները:

Հետադիմութեան եկոնոմիկան: Կարվաճատերերի ձգտումն ի-

քենց տնտեսութիւնը կապիտալիզացիայի յենթարկելու, ոգտադոր-
ծելով ճորտատիրական մնացորդները («պրուսական ուղի») և այդ
փորձերի հետևանքները: Գյուղացիական տնտեսութիւնը ունեւոր-
մից հետո. գյուղացիութեան շերտաւորումը և գյուղական բուր-
ժուազիայի ձևավորման պրոցեսը: Գյուղական բուրժուազիան
իրեն կալվածատերերի մրցակից: Ագրարային հեղափոխութեան
յենթու ուղիների պայքարը հետուստանում գյուղատնտեսութեան
մեջ: 80-ական թվականների ագրարային կրեդիտը, դրա պատճառ-
ները և աղբյուրները կալվածատիրական և գյուղացիական տն-
տեսութեան վրա: Արեւստեղը III հաւանութիւնները և դրանց սո-
ցիալական նշանակութիւնը:

Արդյունաբերութեան զարգացման ընդհանուր ընթացքը հետ-
ուստանում Ռուսաստանում: Դրա դանդաղ զարգացման պայմանա-
վորվածութիւնը ներքին չուկայի թույլ զարգացումով: Ծանր ար-
դյունաբերութեան զարգացումը իբրև հիմք յերկաթուղային շինա-
րարութեան: Արտադրութեան միջոցների արտադրութեան անդար-
դացած լինելու պատճառները: Տեքստիլ (մանածագործական) ար-
դյունաբերութեան զարգացումը և դեպքերի տնտեսականութեան
պատճառները: 80-ական թվականների արդյունաբերական դեպքե-
սիան և ինքնակալութեան տնտեսական քաղաքականութիւնը կրի-
զիսի դեմ մղվող պայքարում. մաքսային հովանավորման քաղա-
քականութիւնը և դրամական ունեւորումը:

VI. ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՆԱՐՈՂՆԻԿՈՒԹՅՈՒՆԸ (3-րդ առաջադրութիւնը).

Հետուստան հասարակութեան դասակարգային ստրուկտու-
րան և ինքնակալութեան ներքին քաղաքականութիւնը: Բուրժու-
այիան և ինքնակալութիւնը: Բանվոր դասակարգի վորակական
և քանակական կազմը 60-80-ական թվականներում: Բանվորական
շարժման բնույթը և իդեոլոգիան: Գյուղացութեան տնտեսական
և իրավական դրութիւնը և Ռուսաստանի առաջին հեղափոխու-
թեան բնույթը: Մանր բուրժուական ինտելլիգենցիայի ուժեղ խա-
վի կազմվելը և նրա տնտեսական ու քաղաքական դրութիւնը: Կա-
պիտալիզի զարգացման դանդաղ տեմպը և նրա քայքայիչ աղդե-
ցութիւնը գյուղացիութեան վրա Ֆեոդալական հողատիրութեան
տիրապետման պայմաններում. ուսկիցիայի ուժեղացումը Ռուսաս-
տանում և բանվորական շարժման վերելքը Արեւմուտքում (I ին-

տերնացիոնալի կազմվելը, Պարիզի կոմունան) իբրևլ ոռուական
մանր բուրժուական դեմոկրատական (այսպես կոչված «ոսգնոչին»)
ինտելլիգենցիային հեղափոխականացող որչեկտիվ գործոններ: Հե-
ղափոխական նարոդնիկները իդեոլոգիայի որչեկտիվ բնույթը
գյուղացիութեան ալիալութիւնների ալտահայտութիւնն և
զարգացման ամերիկյան ուղիի համար: Հերցենը, Չերնիշևսկին,
Բակունինը և Լավրովն իբրևլ հեղափոխական նարոդնիկութեան
թեորետիկներ: Հեղափոխական նարոդնիկութեան շարժման զար-
գանալու ընդհանուր ընթացքը: «Հող և ազատութիւն», «Չորնի
Պերեդել», «Ժողովրդական ազատութիւն»: Հեղափոխական նա-
րոդնիկների պայքարի մեթոդները (ստրատեգիան և տաքտիկան)—
պրոպագանդից և «Ժողովրդի մեջ գնալուց» դեպի անհատական
տերրոր և զինված ապստամբութիւն: «Ժողովրդական ազատու-
թիւնը», նրա գործունեյութիւնը և որչեկտիվ նշանակութիւնը
Մարքսի, Ենգելսի և Լենինի գնահատութեամբ: «Չորնի Պերեդելը»,
նրա գործունեյութիւնը և նրա իդեոլոգիայի մերձեցումը Արեւմ-
տեան Յեվրոպայի բանվորական շարժման թեորիային և պրակտի-
կային: Հեղափոխական նարոդնիկութեան եվոլյուցիան Ռուսաս-
տանում կապիտալիզմի դարգանալու, գյուղացիութեան շերտա-
վորվելու, արդյունաբերական պրոլետարիատի և բանվորական
շարժման աճելու աղբյուրութեան տակ: Հեղափոխական նարոդնի-
կութեան շարժման պատմութեան պատճառները: «Չորնի պերե-
դելը» կոդմնակիցների եվոլյուցիան դեպի մարքսիզմ: Լենինը նա-
րոդնիկութեան հեղափոխական ժառանգութեան մասին:

VII. XIX ԴԱՐԻ ՅԵՐԿՐՈՐԳ ԿԻՍԻ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄԸ. (4-րդ դասախոսութիւնը)

Արդյունաբերական պրոլետարիատի ձևավորման պրոցեսը
հետուստանում Ռուսաստանում: Պրոլետարիատի վորակական և
քանակական աճումը 80-ական թվականներին: Բանվոր դասակարգի
տնտեսական և քաղաքական դրութիւնը: Բանվորական առաջին
քաղաքական կազմակերպութիւնները («Հյուսիսային» և «Հարավա-
յին» բանվորական միութիւնները): Գործադուլային շարժումը հետ-
ուստանում Ռուսաստանում և դրա արագացումը արդյունաբերա-
կան պրոլետարիատի վորակական և քանակական աճման հետ: Մո-
րոզովյան գործադուլը, դրա բնույթը և նշանակութիւնը: Սոցի-
ալ-դեմոկրատական խմբերի և խմբակների կազմվելը և դրանց տը-

գեղությունը բանվորական շարժման իդեոլոգիայի և կազմակերպության վրա : Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում 90-ական թվականներին և արդյունաբերական պրոլետարիատի աճումը : Պրոլետարիատի համակենտրոնացումը և պրոլետարական կենտրոններին աշխարհագրական տեղավորումը : 90-ական թվականների բանվորական շարժումը : Սոցիալ-դեմոկրատական և բանվորական շարժումը : Առաջին սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպությունները : Եկոնոմիզմը և նրա արձանները : «Բանվոր դատակարգի ազատագրության պայքարի միությունը» : Բանվորական մասսաներին խնդրակալության դեմ մղվող պայքարի մեջ դրաժեղը : Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության կազմվելը :

VIII. ՌՈՒՍՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՈՒՆԸ XIX

ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՅԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿՋԵԻՆ .

(5-րդ դասախոսություն)

Խնդրակալության արտաքին քաղաքականության յերկու մարշրուտը—դեպի Արևելքը և Արևմուտք : Խնդրակալության արտաքին քաղաքականությունը վորոշող հիմնական գործոնները և մարշրուտներին փոփոխություններն առաջացնող պայմանները : Խնդրակալության արտաքին քաղաքականության հիմնական ետեպները—Միջին Ասիայի (Թուրքեստանի) նվաճումը և դրա տնտեսական ու քաղաքական մոտիվները : Ռուսաստանի ձգումը դեպի Բալկանները և Թուրքիայի հետ ունեցած ընդհարումների բնույթը : Ռուս-տաճկական պատերազմի նախադրյալները և արդյունքները : 80-ական թվականների աղբյուրային կրիտիկը և ուսմ-գերաճական հարաբերությունները : Ռուս-Ֆրանսիական համաձայնությունը, դրա տնտեսական և քաղաքական պատճառները : Նեղուցների և ասիական շուկաների հարցը և անգլո-ուսական հարաբերությունները : Հեռավոր արևելյան քաղաքականությունը և հարաբերությունները սրումը Ֆապոնիայի, Անգլիայի և Ամերիկայի հետ : Ռուս-յապոնական պատերազմը, դրա պատճառները, բնույթը : Գերմանիայի և Ֆրանսիայի դերը Ռուսաստանի և Ֆապոնիայի հարաբերական ընդհարման գործում : Ռուսյապոնական պատերազմի միջազգային նշանակությունը : Ռուսաստանը համաշխարհային տնտեսության և քաղաքականության սխեմայում ուսական առաջին հեղափոխության նախորդակին :

Գյուղատնտեսությունը և գյուղացիական շարժումը : Հացահատիկի արտաքին և ներքին շուկայի բարձրացուցիչ տենդենցները և դրանց ազդեցությունը գյուղատնտեսության վրա : Կապիտալ-տերերը ձգում են ոգտագործել նպաստավոր կոնյունկտուրան՝ մանր գյուղացիական տնտեսության կիսաֆեոդալական շահագործման հիմքի վրա իրենց տնտեսությունը կապիտալիզացիայի յենթարկելու միջոցով : Կապիտալիզմի թափանցումը գյուղացիական տնտեսություն և գյուղացիության շերտավորման պրոցեսը : Գյուղացիության մեջ կապիտալիստական խմբակների կազմվելը : Գյուղացիության պայքարը ֆեոդալական, ճորտատիրական շահագործման դեմ՝ իր համար ազատ կապիտալիստական զարգացման ուղի ապահովելու նպատակով : Այդ պայքարի հիմնական բրնույթը աղբյուրային և վոյուցիայի յերկու ուղիների՝ պրուտականի և ամերիկականի պայքարն էր : XX դարի սկզբին կալվածատերերի և գյուղացիության դասակարգային հակասությունների սրվելը կապիտալականացող կալվածատերերի ֆեոդալական շահագործման ուժեղացման ազդեցության տակ (հողի վաճառքի և վարձակալության դնների բարձրացում, տեղական և համապետական տուրքերի աճում և այլն) : Գյուղացիական շարժումը XX դարի սկզբին, դրա բնույթը, ձևերը և զարգացման տեմպերը :

Արդյունաբերությունը և բանվորական շարժումը : 90-ական թվականների յերկրորդ կիսի արդյունաբերական վերելքը, դրա պայմանները և պատճառները : Տեղական կապիտալի կուսակման տեմպերն ու ձևերը և ազգային կապիտալի տեսակարար կշիռը ուսական արդյունաբերությունից մեջ վերելքի տարիներում : Ռտարյերկրյա կապիտալի դերը և ուսական արդյունաբերությունից մեջ նրա մուտք գործելու ձևերը : Ռուսական և տարյերկրյա կապիտալի հարաբերակցությունը և փոխհարաբերությունները ուսական արդյունաբերությունից մեջ 90-ական թվականներին : Արդյունաբերության տեխնիկական վերակազմությունը վերելքի տարիներում և դրա սոցիալական հետևանքները : Արդյունաբերական պրոլետարիատի փորակական և քանակական արձատական փոփոխություններն արդյունաբերական վերելքի հետևանքով : 90-ական թվականների արդյունաբերական վերելքը Ռուսաստանի արդ-

յունաբնակիչ հեղափոխութեանը վերաբերող դիտարկումները լուս-
նաբանութեամբ: 90-ական թվականները արդյունաբերական կրի-
զիսը, դեռ պայմանները, պատճառները և դարգացումն արդյու-
նաբերական տարբեր ճյուղերում: Արդյունաբերական կրիզիսի
կապը համաշխարհային կրիզիսի հետ և դրա տեղական բնույթի
պատճառները Ռուսաստանում: Բանվոր դասակարգի դրութեանը
վերելքի և կրիզիսի տարիներում: Բանվորական շարժումը վերելքի
և կրիզիսի տարիներում: Զուբատովականութեանը և նրա հաջո-
ղութեան պատճառները պրոլետարիատի առանձին շերտերում:
Բանվոր դասակարգի «էկոնոմիստական» տրամադրութեանների
վերացումը և տնտեսական դորձադուլը քաղաքականի վերածելու
պրոցեսը: Ռուս-լապոնական պատերազմում ինքնակալութեան
պարտութեան ազդեցութեանը բանվորական շարժման վրա: Ընդ-
հանուր քաղաքական դորձադուլների ալիքը, դրանց պատճառները
և նշանակութեանը բանվոր դասակարգի ուժերի մոբիլիզացիայի
համար: Պրոլետարիատի հեղափոխական կազմակերպութեանների
աճումը: ՌՄԴԲԿ ազդեցութեան լայնացումը և տարացումը բան-
վոր դասակարգի մեջ: ՌՄԴԲԿ հեղափոխութեան նախորդակին:

Բուրժուական ուղղորդիկան և ինֆանալիալքյունը: Առաջին
հեղափոխութեան նախորդակին ինքնակալութեան սոցիալական
բնույթը դեպի կապիտալիզմ եվոլյուցիա կատարող ճորտատեր
կալվածատերերի դիկտատուրան էր:

Ինքնակալութեան քաղաքականութեան հիմնական բովան-
դակութեանն այն էր, վոր խոշոր ֆեոդալական հողատիրութեան
տնտեսական և քաղաքական տիրապետութեանն ապահովի՝ նրան
գյուղատնտեսութեան բուրժուական մեթոդներին անցնելու առա-
վելագույն հնարավորութեաններ տալով մանր գյուղացիական տն-
տեսութեան ֆեոդալական և կիսաֆեոդալական (դրամական ունե-
տա) շահագործման հիմքի վրա: Արդյունաբերութեան վերաբեր-
մամբ տնտեսական քաղաքականութեան յենթարկումն այս հիմնու-
կան նպատակին. ծանր արդյունաբերութեան զարգացման խրախու-
սումը յերկաթուղային շինարարութեան և բանակի ու նավատորմի
վերազինման շահերի տեսակետից, Արևելքում նոր դադուլային
պատերազմների նախապատրաստելով այն: Այդ քաղաքականու-
թեան սոցիալ-տնտեսական հետեւյալները—արդյունաբերական
բուրժուազիայի հիմնական խմբակների քաղաքական պահպանողա-
կանութեանն արդյունաբերական վերելքի տարիներում և իրենց
տնտեսութեան կապիտալիզացիայի արագացրած տեմպով շահա-

զրդոված և տնտեսական տեսակետից ավելի պակաս կալու-
վածատերերի կապիտալիզացիայի յենթարկվող խմբակների դժգո-
հութեանը: Կապիտալիզացիայի յենթարկվող կալվածատերերի
մեջ սարսուղիցիոն տրամադրութեանների սրումը 900-ական թվա-
կանները արդյունաբերական կրիզիսի ազդեցութեան տակ, վոր նե-
ղացրեց հացահատիկի ներքին շուկան, ապա այն պատճառով, վոր
սուսեց կատալանական պաշտպանութեան անկարելի յեր ոգտագոր-
ծել համաշխարհային հացահատիկի շուկայի նպաստավոր կոն-
յունկտուրան: Կապիտալիզացիայի յենթարկվող կալվածատերերի
ոսպողիցիոն հոսանքը ձևավորվում և «ղեմեց-սահմանադրական-
ների» շարժման մեջ: Զեմեց-սահմանադրականների և խոշոր ֆեո-
դալական հողատիրութեան ու ինքնակալութեան միջև գոյութեան
ունեցող հիմնական հակասութեանը.—կալվածատերական տնտե-
սութեան վերակառուցման ուղիի (պրուսական ուղի) հարցում
ընդհանուր համեաշխութեան կար, բայց տարածաշխութեաններ
կային բուրժուական ուղիների վրա անցնելու տեմպերի և մեթոդների
հարցերում: Զեմեց-սահմանադրականների և ինտելիգենցիայի
շարժման կոնսոլիդացիան «Ազատագրութեան Միութեան» մեջ:
Կապիտալիզացիայի յենթարկվող կալվածատերերը փորձեր են ա-
նում ոսպողիցիոն շարժման մեջ գրավել արդյունաբերական բուր-
ժուազիային, վորն անհանգստացած էր արդյունաբերական կրի-
զիսի տեղական բնույթից և ինքնակալութեան ռադիկալ անհաջո-
ղութեաններից, նպատակ ունենալով լիբերալ ոսպողիցիայի մի-
ասնական ֆրոնտ ստեղծել իրենց հեղեմոնիայի տակ: Արդյունա-
բերական բուրժուազիան խուսափում և բացահայտորեն դուրս գալ
ինքնակալութեան դեմ՝ վախենալով աճող բանվորական շարժու-
մից: Ինքնակալութեան քաղաքականութեանն աճող հեղափոխա-
կան և ոսպողիցիոն շարժման դեմ մղվող պայքարում և դասա-
կարգային ուժերի դասավորութեանը հեղափոխութեան նախոր-
յակին: Առաջիկա ուսական հեղափոխութեան բնույթը:

X. 1905 Թ. ՀԵՂԱՓՈՒՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.

(5-րդ առաջադրութեան)

Ռուսական հեղափոխութեան յերկու կոնցեպցիա: Բայշիկի-
նիքը և մենչիկինները առաջին ուսական հեղափոխութեան բնույթի
և շարժիչ ուժերի մասին:

Պրոլետարիատը հեղափոխութեան մեջ: Ռուսաստանի ժողո-

վերջական անասնաբուծական սարուկտուրան XX դարի սկզբին և այդ սարուկտուրայով սլաքմանավորված հասարակական դասա-
կարգերի հարաբերակցությունը պրոլետարիատին առաջ են քա-
շում իրեն բուրժուական հեղափոխությունից զլիսավոր, առաջնոր-
դող շարժիչ ուժ (հեղեման)։ Հեղափոխություն մեջ պրոլետարիա-
տի սլաքաբաթի հիմնական եռասկանները և բնույթի և վստիչիան։ Գա-
ղտնականությունը և նրա ծագման պատմությունը։ Հունիսի 9-ը
և հունիսյան անցքերի ազդեցությունը բանվորական շարժման
բնույթի փոփոխության վրա։

Մասսայական բանվորական շարժման աճումը 1905 թ. դար-
նանը և ամռանը։ Իվանովո-Վոզնեսենսկի գործադուլը և
գրա քաղաքական հեռանկաններն ու նշանակությունը։ Նա-
մատորմի ապստամբությունը և բայլենիկների գործու-
նեցությունը բանավում ու նախատորմում։ Հոկտեմբերի գոր-
ծադուլը, նրա բնույթը և նշանակությունը պրոլե-
տարիատի քաղաքական մոբիլիզացիայի համար։ Հոկտեմբերի 17-ի
մանիֆեստը և նրա ազդեցությունը պատակարարության ուժերի վերջ-
նական սահմանադրման և դատավորման վրա։ «Միություններ
միություն» և նրա վերաբերմունքը դեպի բանվորական շարժու-
մը Հոկտեմբերից հետո։ Բանվորների պատգամավորների խոր-
հուրդների իրեն հեղափոխական իշխանությունից որդաններ։ Բուր-
ժուազիան և բանվորների պատգամավորներին խորհուրդները։
Շարժման աճումը բանակում և նախատորմում և պրոլետարիատի
ազդեցությունը։ Պրոլետարիատի գյուղացիության վրա ազդեցու-
թյան ձևերը բերելու համար միջոց պահանջում։ Դեկտեմբերի ա-
պստամբությունը և պրոլետարիատի ու հեղափոխական գյուղա-
ցիության կողմից իշխանությունը գրավելու պրոբլեմը։ Հեղա-
փոխական կուսակցությունները և նրանց դերը զինված ապստամ-
բության մեջ։ Ապստամբության անհաջողությունը պատճառները և
նրա նշանակությունը սոսակական հեղափոխության պատմության
մեջ։ Ռեակցիայի հաղթանակը և նրա ուժերը։ Բայլենիկների,
մենչևիկների և եսերների ազդեցությունը բանվոր դասակարգի
վրա զինված ապստամբությունից հետո։ Պրոլետարիատը և առա-
ջին լեքիտ Պետական Դուման։

Գյուղացիությունը և հեղափոխությունը։ Դասակարգային
հակասությունների սրումը գյուղում և սոսակական բուրժուական
հեղափոխության ծավալումն ու բուրժուական-գյուղացիական
հեղափոխության փոխվելու սլաքմանները։ Գյուղացիների սլաք-

քարը հողի համար։ Գյուղացիական մասսայական շարժումը, դրա
բնույթը և ձևերը։ Գյուղացիական վերադարձները և համախոսա-
կանները։ Գյուղացիական կազմակերպությունները։ Համառոտա-
կան գյուղացիական միությունները և նրա տեղական կազմակերպու-
թյունները։ Պրոլետարիատի ազդեցությունը գյուղացիական շարժ-
ման վրա։ Ծայրամասերի գյուղացիական շարժումը և նրա ազդե-
ցությունը սոսակական գյուղացիության շարժման վրա։ Գյուղա-
ցիական շարժման ազդեցությունը բանակի և նախատորմի վրա։
Գյուղացիությունը I և II Պետական Դումայում։ Բայլենիկները,
մենչևիկները և եսերները գյուղացիության դերի մասին հեղա-
փոխության մեջ։

Բուրժուազիան և ցարիզմը։ Բուրժուազիայի վերաբերմունքը
դեպի ցարիզմը հեղափոխության առաջին շրջանում։ Բուրժուա-
զիայի (աղյուսակների, կապիտալիզացիայի յենթարկվող
կալվածատերերի և ինտելիգենցիայի) տաքտիկայի փոփոխու-
թյունը պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական շարժ-
ման աճման հետ։ Ինտելիգենցիայի շարժումը և նրա կազմակեր-
պությունը։ «Միությունների միություն»։ Բուրժուազիան և
հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը։ Բուրժուական կուսակցություն-
ների կազմվելը և նրանց բնույթը։ Բուրժուազիայի հակահեղափո-
խական դերը հոկտեմբերյան գործադուլից հետո։ Բուրժուազիան
և դեկտեմբերի զինված ապստամբությունը։ Բուրժուազիան բա-
ցահայտություն անցնում և հակահեղափոխության ճամբարը։ Բուր-
ժուազիան և նրա կուսակցությունները (կադետներն ու հոկտեմ-
բերյանները) I և II Պետական Դումայում։ Բուրժուազիան և ու-
սարերկրյա կապիտալի ոգնությունը ցարիզմին՝ հեղափոխության
դեմ սլաքաբաթելու համար։ Դումաների ցրումը և ռեակցիայի հաղ-
թանակը (հունիսի 3-ի հեղաշրջումը)։

Հեղափոխության պարտության պատճառները և նրա դասերը։

XI. ՍՏԱԼԻՊԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ՌՈՒՍԱՍԱՆԻ
ՅԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿԱԶՄՎԵԼԸ.

(6-րդ առաջադրություն)։

Ստալիպինականության նախադրյալները։ Դասակարգային
ուժերի դատավորությունը 1905 թ. հեղափոխության պարտու-
թյունից հետո։ Աղյուսակների դեպրեսիան, նրա տեղական

քննութիւնը և արդյունաբերական բուրժուազիայի քաղաքական տրամադրութիւնը :

Նպաստաւոր կոնյունկտուրան հացահատիկի համաշխարհային չուկաշում իբրեւ զործոն, վրո նպատում և կապիտալիզմի դարձադմանը դուրսանտեսութեան մեջ : Կարլաժատիրական և դյուզաշխան անտեսութեանը 1905 թ. հեղափոխութեանից հետո :

Կարլաժատիրական անտեսութեան կապիտալիզացիայի տեւալերի արագացման պրոբլեմը և Ստալիպինի ազդարային քաղաքականութեանը :

Ստալիպինականութիւնը : Ստալիպինի ազդարային քաղաքականութեան հիմնական բովանդակութեանն աչն եր, վրո պրուսական ուղիով կատարվող դյուզաշխանութեան կապիտալիզացիան արագացվի : Ստալիպինի ազդարային որենտդրութեան պատմութեանը և բովանդակութեանը : Համայնքի քայքայումը և խռատութեան անտեսութեան հատատումը : Ստալիպինը փորձում և յայնացնել ինքնակալութեան սոցիալական բաղան՝ դյուզաշխանութեան կապիտալիզատեան վերնաշխար (կուլակներին) դեպի դարձացման պրուսական ուղին դրափելով («ազդարային բոնադարտիզմ») և ամրացնել ինքնակալութեան դաշինքն արդյունաբերական բուրժուազիայի հետ՝ ներքին շուկան խորացնելով : Ստալիպինականութեան սոցիալութեանը կարլաժատիրական և դյուզաշխան տրեսութեան վրա : Ստալիպինյան ազդարային որենտդրութեան իրականացման մեթոդները և ձեւերը : Դատակարգային հաւատութեանները սրումը գյուղում և դյուզաշխան շարժումները ստալիպինականութեան ժամանակ : Ստալիպինականութեան անտեսական և սոցիալ-քաղաքական հետեւանքները : Հունիսի 3-ի բլոկը և նրա դատակարգային ստուկտուրան : Հունիսի 3-ի բլոկի քաղաքականութեանը : Ազդարային հարցը Ռուսաստանում համաշխարհային պատերազմի նախորդակին և դրա լուծման ծրագրերը ուսական քաղաքական կուսակցութեանները կողմից : Բայշէկիները պայքարը կարլաժատիրական հոգատիրութեանը հեղափոխականորեն լիկվիդացիայի յենթարկելու համար :

Ռուսաստանի ֆինանսական կապիտալի կազմվելը : Ստալիպինականութեան սոցիալութեան շարք արդյունաբերութեան դեպքնալի վերացման վրա : Ստալիպինյան ազդարային որենտդրութեան անբաժարար և ֆինանսաւորութեանը և արդյունաբերական դեպքնալի վերացման համար արդյունաբերութեան տեխնիկական

վերակառուցման անհրաժեշտութեանը : Արդյունաբերական նոր վերելքը, դրա պայմանները և պատճառները :

Ներքին կապիտալի կուսակման դերը և արդյունաբերութեան մեջ տեղական կապիտալի ներդրման ձեւերը վերելքի տարիներում : Ռտարերկրյա ֆինանսական կապիտալի դերը : Արդյունաբերութեան տուանձին ճյուղերի դարձացումը վերելքի տարիներում : Արդյունաբերութեան համակենտրոնացումը և մոնոպոլիստական միաւրումները կազմվելը : Բանկային ոխտեմի աճումը և բանկային կապիտալի միաձուլման ձեւերն արդյունաբերական կապիտալի հետ : Ազդային և ստարերկրյա կապիտալի հարաբերակցութեանը ստական արդյունաբերութեան մեջ համաշխարհային պատերազմի սկզբին : Ռուսական իմպերիալիզմի արժաններն ու բնույթը : Արդյունաբերական պրոբլեմարիտի վարակական և քանակական աճումն արդյունաբերական վերելքի ժամանակ : Բանկարական շարժումը վերելքի տարիներում : Լենայի գեղակահարումը : Բանկարական շարժման վերելքը պատերազմի նախորդակին : Լենինը ինքնակալութեան սոցիալական բնույթի մասին պատերազմի նախորդակին :

XII. ՅԱՐԻՉՄԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳԱՂԱԳԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ՅԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ :

(6-րդ դասախոսութիւնը) :

Յերրայակ միութիւնը և Անտանտի կազմվելը : Նեղուցների և մերձավոր արեւելքի շուկայի հարցն իմպերիալիզմի ձեւափոքման շրջանում : Արդյունաբերական և ֆինանսական կապիտալի սոցիալութեանը ցարիզմի արտաքին քաղաքականութեան վրա : Ռուսաստանի դաշինքն Անգլիայի հետ և Պարսկաստանի բաժանումը 1907 թ. : Ազդեցութեանները վսլորաի սահմանադծումը Յապոնիայի հետ : Յերրայակ համաձայնութեանը : Բուրժուազիայի վերաբերմունքը դեպի ուսանդլիական դաշինքը : Հակասութեանները հասունացումը : Նեղուցները— ուսական քաղաքականութեան կենտրոն : Իզվլայսկին և Սադանովը : Ստալիպինը և ցարական դիպլոմատիան : Պալատին կից գերմանական կուսակցութեանները և նրանց սոցիալութեանը : Ռուսաստանը և Բալկանները : Ռուսաստանի դիպլոմատիկական և սոցիալական նախապատրաստութեանները պատերազմի համար : Սպասադինութեան աճումը : Մովային մեծ

ծրագրեր: Ֆրանսիական ռազմական վարկերը ստրատեգիական լերկաթուղիները զարգացման համար: Ալյուսերիայի բաժանման նախադատարանությունները: Տաճկական պատերազմները: Ռուսաստանի դերը համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստման գործում: Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Գերմանիայի խմբերիայի դերը պայքարը: Համաշխարհային պատերազմի հանցաբլրները:

XIII. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ.

(7-րդ առաջադրություն).

Համաշխարհային պատերազմի նախադրյալները: Միջազգային և ազգային պատճառները, վոր պայմանավորեցին Ռուսաստանի մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին: Ռուսաստանի և Գերմանիայի պայքարը Արևելքում: Ռուսական և գերմանական կալվածատերերի հակասությունները: Անտանտայի ֆինանսական կապիտալի դերը Ռուսաստանին պատերազմի մեջ քաշելու գործում: Պատերազմի նախապատրաստությունը և ուսական բուրժուազիայի ու կալվածատերերի տարբեր խմբակների դերը:

Պատերազմի ազդեցությունը Ռուսաստանի ժողովրդական տնտեսության վրա: Ռազմական անհաջողությունները և արդյունաբերությունը շտապ կերպով պատերազմի կարիքներին հարմարեցնելու անհրաժեշտությունը: Արդյունաբերության միլիտարիզացիան և ագրանքային սովը յերկրում: Պատերազմի ավերիչ ազդեցությունը դուրստնտեսության վրա և պարենավորման կրիզիսի խիստ ծարգացումը:

Գրամական-ֆինանսական տնտեսության կազմալուծումը և տրանսպորտի քայքայումը: Կայսրության տնտեսական կապերի քայքայումը և դասակարգային ու ազգային հակասությունների սրումը:

Ինքնակալության և բուրժուա-կալվածատիրական բրդիկ (այսպես կոչված բրդի) պայքարը ժողովրդական տնտեսության կազմակերպման և պատերազմի հաջող հետեմանքի ապահովման համար: Ինքնակալության այս խնդիրները լուծելու անընդունակությունը և նրա ու կալվածատերերի և բուրժուազիայի բրդիկ հակասությունների սրումը: Ցարիզմի տնտեսական և քաղաքական կայուն Անտանտից ուժեղանում և: Անտանտը պաշտպանում և բուրժուա-կալվածատիրական բրդիկ ուղղորդելուն շարժումը:

Ինքնակալությունը փորձում և անջատ հաշտությունը գուրս

զալ պատերազմից, Անտանտն ու բուրժուա-կալվածատիրական բրդիկ համաձայնություն են կնքում ցարիզմի դեմ: Ինքնակալության մեկուսացումը և պալատական հեղաշրջման նախապատրաստությունը: Բանվորական շարժման աճումը պատերազմի ժամանակ: Բալլևիկների և մենշևիկների պայքարը դեպի պատերազմի ոչնչացումը վերաբերմունքի հարցում և բանվորների մասնակցությունը ռազմա-արդյունաբերական կոմիտեներին: Դասակարգային հակասությունների սրումը և դասակարգերի հարաբերակցությունը փետրվարյան հեղափոխության նախորդակին:

XIV. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ.

(8-րդ առաջադրություն).

Փետրվարյան հեղափոխությունը, նրա բնույթը և շարժիչ ուժերը: Պատերազմը և նրա առաջ բերած յուրատեսակ պայմանները հեղափոխության զարգացման համար: Սորհուրդների կազմվելը և գործունեությունը առաջին ետապը: Սորհուրդներում ժանր բուրժուական կուսակցությունների տիրապետման պատճառները: Ժամանակավոր կառավարության կազմվելը և նրա դասակարգային բաղան: Ժամանակավոր կառավարության գործունեությունը մարտ-ապրիլ ամիսների ընթացքում: Յեկիշխանությունը և դրա պատճառները:

Ապրիլյան ցույցը և ժամանակավոր կառավարության առաջին քաղաքական կրիզիսը (Մեյյակովի հրաժարականը և դրա նշանակությունը):

Ռուսական բուրժուազիայի հակահեղափոխական բնույթը և միապետությունը վերականգնելու նրա փորձերը: Կոալիցիոն ժամանակավոր կառավարությունը և նրա դասակարգային բաղան: Ժամանակավոր կառավարության տնտեսական, բանվորական, ագրարային-դուրյացիական և ազգային քաղաքականությունը: Ժամանակավոր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը իմպերիալիստական բնույթը: Ժամանակավոր կառավարությունը և Անտանտը: Հունիսյան հարձակումը և եսերները ու մենշևիկների դավաճանական գործունեությունը: Բանվորների պայքարը Տ-ժամյա բանվորական օրվա համար: Գյուղացիության պայքարը հուլի համար:

Աղղերի պայքարը ինքնորոշման իրափունքի համար: Մասնաշների պայքարը խաղաղության համար:

Հուլիսյան յերեւթը և դրա նշանակութիւնը հեղափոխութեան զարգացման մէջ: Բուրժուազիայի լոկաուտը և պրոլետարիատի պայքարն արտադրութեան վրա բանվորական վերահսկողութիւն ունենալու համար: Բալլէվիկներն պայքարը մասսաների համար և զինված ապստամբութեան նախապատրաստութիւնը: Մոսկւայի պետական խորհրդակցութիւնը և կարնիլովականութիւնը: Մասսաների բալլէվիկացումը և ժամանակավոր կառավարութեան իր ուժերն ամրապնդելու փորձը: Բալլէվիկները խորհրդներում մեծամասնութիւն են նախագում և մենշէվիկներն ու եսերները վերջնականապէս անցնում են հակահեղափոխութեան ճամբարը: Գյուղացիութեան հեղափոխական շարժման և ծայրամասերում աղաւթին շարժման աճումը: Բանակի քայքայումը: Պրոլետարիայի քաղաքական ամրապնդումը (կոնսոլիդացիան)՝ բալլէվիկներին ղեկավարութեամբ: Բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութեան սոցիալիստականի վերաճելու պրոցեսը:

XV. ՀՈՅՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ.

(9-րդ առաջադիւրքում) .

Բալլէվիկները նախապատրաստում են զինված ապստամբութիւն: Յերկրում տնտեսական կրիգիտի խորացումը և բուրժուազիայի կողմից սահմանադիր ժողովի գումարման ձգձգումը: Բուրժուազիայի լոկաուտները և պրոլետարիատի կողմից իշխանութիւնը գրավելու անհրաժեշտութիւնը: Կարմիր գվարդիայի կազմակերպումը: Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի կազմակերպումը Պետրոգրադում: Խորհուրդների II համագումարի նախապատրաստութիւնը: Զինված ապստամբութիւն Պիտերում, Մոսկւայում և պրովինցիալում: Պրոլետարիատի հաղթանակի ամրացումը: Խորհուրդների II համագումարը, նրա առաջին դեկրետները խաղաղութեան և հողի մասին: Բալլէվիկների բոլոր ձախ ետերները: Բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութիւնը մինչև վերջ հասցնելը իբրև ամբողջ գյուղացիութեան հետ միասին մղվող մի պայքար: Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան սոցիալիստական բնույթը: Խորհրդային իշխանութեան տնտեսական քաղաքականութիւնը: Հողի սոցիալիզացիան: Բանկերի, տրանսպորտի և խոշոր ձեռնարկութիւնների աղալանացումը: Բանվորական վերահսկո-

ղութիւն: Խորհրդային իշխանութեան աղալան քաղաքականութիւնը: Բրեստի հաշտութիւնը և կուսակցութեան ներքի պայքարը: Գյուղացիութեան պայքարը հողի համար: Բուրժուական հեղափոխութեան ավարտումը գյուղում: Զարնի պերեդել (ամբողջ հողը գյուղացիութեանը տալը): Կալվածատիրական հողերի գրավումը և բաժանումը: Զբաղիւրութեան կոմիտեների՝ պրոլետարիան իշխանութեան գյուղի սրղաններին կազմակերպումը: Զախ ետերների հետ կապերի խզումը: Քաղաքացիական պատերազմի սկիզբը:

XVI. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՈՄՄՈՒՆԻԶՄ ՅԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.

(7-րդ դասախոսութիւն) .

Ռազմական կոմունիզմի տնտեսական սխտեմը: Արդյունաբերութեան զարգացումը: Շուկային հարաբերութիւնների մոնոփոնացումը և պարենմանապրումը: Արդյունաբերութեան կազմակերպումը: Արդյունաբերութեան և գյուղատնտեսութեան անկումը: Ինտերվենցիան և քաղաքացիական պատերազմը: Կարմիր տերրորը: Հիմնական դատակարգային խմբավորումները և նրանց դերը քաղաքացիական պատերազմում: Խորհրդային իշխանութեան քաղաքականութիւնը գյուղացիութեան վերաբերմամբ: Իմպերիալիստների ողնութիւնը հակահեղափոխութեանը: Ինտերվենցիան և բլոկադը (չընտփակումը): Պատերազմ Լեհաստանի դեմ: Խորհրդային իշխանութեան հաղթանակն իբրև արդյունք յերկրի ներսում վարած ճիշտ քաղաքականութեան և միջաղալին պրոլետարիատի նրան ցույց տված պաշտպանութիւնը: Միջաղալին հեղափոխութեան ծախիւրումը և Կոմինտերնի կարմակերպումը: Քաղաքացիական պատերազմի ավարտումը և նկալին անցնելու նախապատրաստութիւնը:

XVII. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՍՈՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՎԵԼԸ.

(8-րդ դասախոսութիւն) .

Միջաղալին դրութիւն: Պրոլետարական հեղափոխութեան բնղհանուր բնթացը նախկին Ռուսաստանի կայսրութեան դաղութներում: Ինքնուրույն խորհրդային հանրապետութիւնների

կադմիկը Ռւկրաճնայում, Բեյրութայում և Անգլիոփրայում: ՆԵՊԸ և նրա պատմական իմաստը: ՌՍՖՍՀ և միութենական խորհրդային հանրապետութիւնների միջադպշին զրուծյունը վերահանդնան չըջանի առաջին տարիներում: Անգլո-խորհրդային համաձայնութիւնը և զխլումատիւրական ու առեւտրական հարաբերութիւնների վերակումը: Անգլո-խորհրդային համաձայնութիւն միջադպշին նշանակութիւնը: Վերականգնման չըջանի դժվարութիւններն ու առաջին հաջորդութիւնները և անգլո-Ֆրանսիական իմպերիալիզմի փորձերը նոր մեթոդներով հասնել այն բանին, փոր խորհրդային հանրապետութիւնների սոցիալ-անտեսական սխառմը փոխի: — Ճնոմայի և Հապայի կոնֆերենցիաները և դրանց արդյունքները: Կապիտալիստական չըջապատի ճամբարի հակասութիւնները և խորհրդային հանրապետութիւնների աւրտաքին քաղաքականութիւնը: Ռապապարտի պաշմանադիրը և դրա միջադպշին նշանակութիւնը: Մի շարք յեվրոպական պետութիւնների հետ քաղաքական և անտեսական հարաբերութիւնների վերակումը: ԽՍՀՄ արեւելյան քաղաքականութիւնը — խորհրդային առեւտրական, խորհրդային-արարական, խորհրդային-ազմանական, բարեկամութիւնը և դրա հեղափոխականացնող նշանակութիւնը: Հեռավոր արեւելյան հանրապետութիւն ապատադրումը քնտրիկներին և սպիտակ-գլխադրականներին: Քաղաքացիական պատերազմի ճակատների վերջնական լիկիդպշին:

Ներքին գրութիւն. Ժողովրդական տնտեսութիւն վերականգնման չըջանի առաջին ետապը: Արդյունաբերութիւն վերականգնումը, դրա տեմպերը և ձեւը: Արդյունաբերութիւն կազմակերպութիւնը և կառավարումը: Խորհրդային բանկերը, սինդիկատները, տրեսաները և դրանց ֆինանսական, արդյունաբերական և առեւտրական քաղաքականութիւնը: Մասնավոր կապիտալն արդյունաբերութիւն մեջ, դրա տեսակարար կշիւրը և դրա վրա հրահելու սխառմը: Առեւտրական ցանցը, կոոպերացիայի գերը գրանում: Նոր բուրժուազիայի գեմ արաքարելու մեթոդները, տեմպերը և ձեւերը քաղաքում և դյուդում:

Սոցիալիստական արդյունաբերութիւն առաջնորդող գերը և դյուդանտեսութիւնը: Խորհրդային հանրապետութիւնների աղրաբային-դյուդադրական քաղաքականութիւնը և դյուդանտեսութիւն վերականգնման ընդհանուր ընթացքը: Խորհրդային դյուդի սոցիալիստական ստրուկտուրան. — հոդադադրութիւնը, արեւտեպական ձեւը (УБЛАД) և սոցիալական հարաբերութիւնները (դյուդադրութիւն շերտավորման ուղիները, տեմպերը և ձեւերը): Գյուդի արդիստարական և կիսաարդիստարական շերտերի առաջնորդող գերը և միջակի հետ դաշինք կիսելու ձեւերը: Գյուդական բուրժուազիան և նրա տեսակարար կշիւրը խորհրդային դյուդում: Գյուդանտեսութիւն հանրապետութիւն սեկտորը և դրա գերը դյուդում:

ՌՍՖՍՀ և Խորհրդային հանրապետութիւնների ազգային քաղաքականութիւնը և ԽՍՀՄ կազմվելը: ԽՍՀՄ հիմնական սրենքի հիմնական սկզբունքները:

XVII/1 ԽՍՀՄ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ՄԵՋ

(9-րդ դաստիսութիւն):

Միջազգային դրութիւն: Հակասութիւնների սրումը կապիտալիստական պետութիւնների միջև և ԽՍՀՄ շինարարութիւնը խանգարելու Անգլիայի փորձը: Անգլիական ուլաիմատումը (այսպես կոչված «Բերդնի նստան»), դրա իմաստը և հետեանքները: Յեվրոպայի քաղաքական կրիգիսի խորացումը և հեղափոխական անցքերը Յեվրոպայում — Կերմանիայում, Բորլարիայում և Եսատնիայում: Գերմանական պրոլետարիատի պարտութիւնը 1923 թ. աշնանը և յեվրոպական կապիտալիզմի մասնակի կայունացումը (ստարիլիդպշին): Ամերիկան և Յեվրոպան և նրանց հարաբերութիւնները ԽՍՀՄ հետ: Հարաբերութիւնների վերականգնումը Իտալիայի, Ֆրանսիայի և յեվրոպական այլ պետութիւնների հետ: Անգլիական և Ֆրանսիական իմպերիալիզմի փորձերը հակախորհրդային ֆրոնտն ամբարնդելու. — Ազգերի Լիգայի դործունելութիւնը. Լոկարնոյի համաձայնութիւնը և դրա հետեմանքները: ԽՍՀՄ արեւելյան քաղաքականութիւնը, խորհրդային-չինական բարեկամութիւնը: Կապիտալիզմի մասնակի ստարիլիդպշին կրիգիսը: Չինական հեղափոխութիւնը, անգլիական հանքադորձների գործադուլը, Վիեննայի անցքերը և ԽՍՀՄ միջադպշին դրութիւնը: Անգլո-խորհրդային կապերի խզումը 1927 թ.

և անդր—Փրանսիական իմպերիալիզմի փորձը ԽՍՀՄ ֆինանսական շրջափակում և ինտերվենցիա կազմակերպելու: Յեկրոպական բանվորական շարժման վերելքի սկիզբը և անդր—Փրանսիական իմպերիալիզմի ու նրա գործակալության—Լեհաստանի, Ռումինիայի և ուրիշների հակախորհրդային պլանների խախտումը: Կապիտալիստական պետությունների բանվոր դատակարգելի վերաբերմունքը դեպի Հոկտեմբերյան Հեղափոխության տասնամյակը:

Ներքին դրություն: Վերականգնման շրջանի յերկրորդ ետապը և արդյունաբերության մեջ մինչսոցիալիստական մակարդակին հասնելը: Արդյունաբերական պրոլետարիատի փոքրական և քանակական աճումը վերականգնման շրջանի վերջում:

Գյուղատնտեսության զարգացման ընդհանուր ընթացքը վերականգնման շրջանի վերջում: Գյուղի սոցիալական ստրուկտուրան և գյուղական բուրժուազիայի (կուլակություն) սահմանափակման քաղաքականությունը: Սոցիալիստական վերականգնման պրոբլեմը: Սոցիալիստական վերականգնման առաջին ետապը և դատակարգաչին պայքարի սրումը ԽՍՀՄ: ԽՍՀՄ սոցիալիստական վերականգնման հնգամյա պլանը: Սոցիալիզմի հարձակումն սմբողջ Փրանսիայի: Կուլակություն, իրեն դատակարգելի, լիկվիդացիան գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացման հիմքի վրա: Սոցիալիստական շինարարության հանրադրամարենին ու հեռանկարները կուսակցության XVI համագումարի նախորդակին:

ԱՆՆՐԱԺԵՇՏ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. М. Н. Покровский.—Очерки по истории русской культуры, том I.
2. » —Русская история с древнейших времен, тт. 1, 2, 3 и 4.
3. » —Русская история в самом сжатом очерке, ч. I и II, ч. III.
4. » —Очерки по истории революционного движения в России.
5. Н. Ваган и С. Томсинский.—Экономическое развитие России, тт. I и II.
6. «История ВКП(б)», под ред. Ем. Ярославского, тт. IV и V.
7. Մ. Պակրովսկի.—Ռուսաց պատմություն (համառոտ ուրվագիծ) Ա. և Բ. մաս, Պետհրատ, 1926 թ.
8. » —Ռուսաց պատմություն (համառոտ ուրվագիծ) Գ. մաս, Պետհրատ, 1926 թ.
9. » —Ռուսաստանի XIX և XX դ. դ. հեղափոխական շարժման պատմության ուրվագծերը, Պետհրատ, 1929 թ.
10. Կ. Ղազարյան.—Ռուսաստանի դատակարգաչին պայքարի պատմություն, 19 և 20 դար, Քրիստոմատիա, պրակ Ա., Բ. և Գ., Պետհրատ, 1927 թ.

ՖԵՌՊԱԼԻԶՄԻ ԲԱՅԲԱՅՈՒՄԸ ՅԵՎ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԵԼԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

(1-ին դասախոսություն).

ՖԵՌՊԱԼԻԶՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽII—XVI ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ).

Ֆեոդալական հարաբերությունները Ռուսաստանում, ինչպես և Արևելամուսուլման, ծագելից մանր գյուղացիական արտադրության հիմքի վրա։ Այն ժամանակ ինչպես և այժմ, գյուղացիական բնույթի գլխավոր աղբյուրը գյուղատնտեսությունն էր դրադրում։ Ֆեոդալական Ռուսաստանի գյուղատնտեսությունը պրիմիտիվ, և քանակական ընդհանրություն էր կրում։ Կոտորովի (подсечный) կամ խամթային (передельный) սխեման էր իշխում։ Տափաստաններում տարածված խամթային թուղենյու, և անտառային ուսյուններում տարածված կոտորովի կամ այրովի (огневое) տնտեսությունն այն էր, վոր հողագործը խամ հողը ցել անելով կամ հողաչերտի անտառը վաճառելով, մի քանի տարի իրար յետևից մինչև հողի ուժասպառումը վարում ու ցանում էր այն, իսկ հետո թողնում էր հին հողամասը՝ նորին անցնելու համար։ Այս սխեմայի ժամանակ հողի նշանավոր մասը մշակման յենթակա չէր, բայց այդ տարածությունն մի փոքրիկ մասն էր միայն ցանվում։ Այսպիսի հողագործությունն մնացորդները վերջերս գտնվելից Ռուսաստանի հյուսիս-արևելքում և Սիբիրում։

Վարում էլին արորով, պարարտանյութ չէին կիրառում, անասնապահությունը քիչ էր զարգացած։ Գյուղատնտեսությունը իբրև ոժանդակ գրադմանը լայն տարածված էլին ձկնորսությունը, մեղվաբուծությունը, դադանորսությունը, վարսորդությունը։

Տնտեսություն վարելու այսպիսի սխեմայի ժամանակ կուտակված, մեծ չենելով աղբյուրն անհարմար էր։ Այս պատճառով բոլոր պատմական փաստաթղթերը խոսում են ուսն գյուղացիներին փոքրաթիվ ծխերից կազմված չնանոցների (поселение) մասին։ Այդ բոլոր «գյուղերը», «խամ հողերը» («почины») և այլն կազմված էլին մեկ, յերկու, ավելի սակավ՝ հինգ ծխից։

Գյուղացու ընտանիքը վոչ միայն պահպանում էր հումուսթի—

կաշու, վուշի, բրդի և այլն արտադրությունը, այլև իր տնտեսությունն ուժերով վերամշակում էր այն, վոտնաման էր կարում, կտավ դործում, թաղիքն վոտնամաններ պատրաստում, լծասարք, գյուղատնտեսական ինվենտար շինում և այլն։

Արդյունագործող արդյունաբերությունը դեռ միայն չնչին չափով էր բաժանվել գյուղատնտեսությունից, գյուղատնտեսությունն հետ չկապված արհեստավորների դասակարգի զատման պրոցեսը դեռ սաղմային չըջանում էր գտնվում։ Գյուղացիական տնտեսությունը հիմնականում նատուրալ տնտեսություն էր։ Մարքսը տվել է նատուրալ տնտեսության բոլորովին պարզորոշ սահմանումը, վոր վոչ մի ծուռ մեկնաբանություն տեղ չի թողնում։ Փրոփ նատուրալ տնտեսության ժամանակ... հողագործական պրոդուկտը չըջանառություն պրոցես չի մտնում, կամ այդ պրոցեսն է մտնում այդ պրոդուկտի շատ չնչին մասը միայն»։ Յեվ ապա՝ «Տնային, արհեստային և մանուֆակտուրային աշխատանքն իբրև ոժանդակ արտադրություն հողագործության համար, վոր քանակ էր կազմում, այն արտադրության յեղանակի պայմանն է, վորի վրա հանգչում էր այդ նատուրալ տնտեսությունն ինչպես հին, այնպես էլ միջնադարյան Յելլոպայում»։

Իհարկե, չենք կարող խոսել Ռուսաստանի Ֆեոդալական գյուղացիների միջավայրում փոխանակության և դրամական հարաբերությունների բացակայության մասին։ Ամենից առաջ աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը, վոր նախորդում է աշխատանքի հասարակական բաժանմանը, արդեն ազատ հրապարակ էր բաց անում այդպիսի փոխանակության և դրամական հարաբերությունների աճման համար։ Այդ, յերկաթ և ուրիշ անհրաժեշտ նյութեր ամեն տեղ չկային, և հարկավոր էր այդ ամենը դնել։ Մյուս կողմից՝ Հյուսիսը, վորտեղ սլավոնները թափանցում էլին հաճախ արյունոտ պայքար մղելով այնտեղ ապրող վոչ սլավոն ցեղերի դեմ, արդեն այն ժամանակ բերովի հացահատիկի կարիք էր զգում, վորովհետև հողային և կլիմայական պայմանները հրապարակություն չէին տալիս զարգացնել հողագործությունն իբրև տնտեսույթյան հիմնական ճյուղ։ Այնտեղ գյուղատնտեսությունը ձկնորսության, մեղվաբուծության, վորսորդության և այլն վերաբերմամբ ոժանդակ դեր էր խաղում։

Այնպիսի քաղաքներ, ինչպես Նովգորոդը և նրա ուսյունը, հնուց բերովի հացով էլին կերակրվում։ Իսկապես հյուսիս-արևմելյան Ռուսիայի քաղաքները, չնայած վոչ-հողագործ բնակչու—

թյան թույլ չերտին, այնուամենայնիվ գյուղացու հացով եյին կերակրվում: Գյուղացին պետք է իր տնտեսության արդյունքները վաճառեր, վոր վճարեր դրամական բահրան, թեև դա նատուրալ բահրանների ընդհանուր դումարում չնչին մաս էր կազմում: Գյուղացիների մեջ դրամական հարաբերությունների զարգացման մասին իմանում ենք այն բանից, վոր լայն կերպով զարգացած էր գյուղացիներին վորդ, «արծաթ» փոխ տալու սխտեմը՝ տնտեսություն կազմելու, տարերային աղետներից հետո իրենց դործերը շտկելու համար և այլն:

Հետևաբար հարկ չկա խոսելու լիակատար նատուրալ ինքնամփոփ, անփոխանակություն տնտեսության մասին: Հարկավոր է խոսել միայն գյուղացիական տնտեսության գերիշխող նատուրալ գիմագծի մասին, այն մասին, վոր առևտրա-դրամական հարաբերությունները դեռ գյուղացու տնտեսավարության առաջնորդող փղղունքը չեն չհանդիսանում: Գյուղացու տնտեսությունը նրա պահանջները բավարարմանը հարմարեցրած տնտեսությունն էր, այլ վոր թե վաճառքի համար հումուլթ արտադրելու տնտեսություն:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի ուսական քաղաքները, Նովգորոդի և Պոկովի բացառությամբ, դեռ առևտրա-արդյունաբերական կյանքի կենտրոն չէին հանդիսանում, ինչ վոր իր հերթին ցույց է տալիս աշխատանքի դիֆերենցիացիայի առևտրա-դրամական հարաբերությունների զարգացման ցած մակարդակը: Մեծ մասամբ այդ քաղաքներն ուղեւային իշխանների մեծացած վորտի-նաներն էին—աթոռանիստ քաղաքները, վորոնցում դառնում էր ուղեւային իշխանների և բոյարների ու նրանց սպասարկող ատրուկ ու աղատ ծառաների պալատը:

Ռուսաստանում ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (XIII—XV դարերում) չստեղծվեց Արևմտյան Յեվրոպայի համար այնպես տիպիկ քաղաքային կուլտուրա արհեստային տեխնիկայի փարթամ զարգացումով և համարային կազմակերպության մեջ միավորված աղատ արհեստավորների դասակարգով. քաղաքային ինքնավարությամբ, վոր շատ հաճախ անկախ էր ֆեոդալից, այդ անկախության համար ֆեոդալների դեմ քաղաքների մղած պայքարով, քաղաքների ներսում արհեստավորների և պատրիցիաների միջև մղվող պայքարով և այլն: Ռուսական քաղաքներում, Նովգորոդի և Պոկովի բացառությամբ, չնչին քանակությամբ աղատ արհեստավորներ կային վոր կարող լինեյին սպասարկել վոր միայն

քաղաքի ընակիչներին, այլև շրջակայքի գյուղատնտեսական բրնակչությանը: Համարային կազմակերպության վորոշ տարրերի մասին կարող ենք խոսել միայն XVII—XVIII դարերում: Ռուսական քաղաքները ֆեոդալներից կամ մեծ իշխանից աղատ, անկախ հասարակական կյանք յերբեք չեն ունեցել:

Իսկ ինչով բացատրել XIII—XV դարերի ուսական ֆեոդալիզմի տնտեսական բազայի պրիմիտիվությունը: Ամենից առաջ մեր աշխարհագրությունը գրավում է աշխարհագրական միջավայրը—վատ հողը (կավախառն ու ավաղախառն հողը), ճահիճների և անառտների առկայությունը, վոր խանգարում էյին ինտենսիվ գյուղատնտեսության արագ տարածմանը: Ռուսաստանը յեռադաշտին անցավ XVI դարում, այն ել վոր ամեն տեղ: Յերկրի ուշ բնակեցումը, վոր Մոսկվայի պետության համար յեւման պլացդարմ (ամրացված շրջան) դարձավ, գաղութացման (կոլոնիացիայի) տեական պրոցեսը, վորի առաջին ետապը միայն XVI դարում վերջացավ,—այս ամենը բնականաբար արդեւակում էր աշխատանքի հասարակական բաժանման պրոցեսը:

Բացի սրանից ուս ժողովրդական տնտեսությունը, ամեն մի այլ տնտեսության նման, ինչ-վոր բոլորովին մեկուսացած ձևով չէ զարգացել. նա ունեցել է իր «միջավայրը», միջադպիսին տնտեսության տվյալ դրությունը: Այդ միջավայրի աղեցնությամբ և բացատրվում մեր պրոցեսը և մեր լճացումը: Որինակ՝ Կիևի Ռուսիայի տնտեսությունը չի կարելի պատկերացնել, հաշվի չառնելով Բյուզանդիայի, արաբների, մասամբ ել Արևմտյան Յեվրոպայի աղեցնությունը: Նովգորոդի տնտեսությունը սերտ կապված էր Հանդայի առևտրի հետ: Արևմտյան Յեվրոպայի, դրևա-վորապես հյուսիս-արևմտյան Հոլանդիայի, Դանիայի և Շվեդիայի տնտեսական պահանջն ուժեղ դարկ տվեց ուսական առևտրական կապիտալի զարգացմանը XVII դարի վերջում: «Մյուս կուլմից՝ հյուսիս-արևմտյան Ռուսիայի սնտեսական, իսկ դրան ել ամեն մի այլ կուլտուրական անկում այսպես կոչված ուղեւային շրջանում (XIII—XV դարերում) շատ ավելի լիակատար տնտեսական մեկուսացումով և բացատրվում, քան որինակ, քաղաքական արշավանքով» (Պակովսկի):

Գյուղացիական հին տնտեսությունը ֆեոդալիզմի դարաշրջանից շատ առաջ վարվում էր կոլեկտիվով (ուսերեն՝ «закрыта», «не чинше», «дворниче» և այլն), այսինքն՝ մեծ ընտանիքով, վորի մեջ համատեղում էր աղականների մի քանի սերունդ,

վորտեղ արտադրութիւնը և սպառումը հաւաքական էին և գույքերն անբաժան: Այդպիսի ընտանիքները միավորվում էին մեծ կոլեկտիվներում—տոհմերում (верви) հասարակական կյանքի և պաշտպանութեան համար: Արյունակցական սկզբունքը հսկայական դեր էր խաղում այդպիսի կոլեկտիվներում:

Այդպիսի «մեծ» ընտանիքների դոյութիւնը բացատրվում է նախնադարյան հողագործութեան բնութիւնով: Նախնադարյան հողագործութիւնը—չափազանց բարդ դործ էր, վոր պահանջում էր շատ աշխատող ձեռքերի ջանքեր: Ինչքան էլ վոր մեզ քաղաքացիներին համար դժվար է թվում արդի վարը, բայց գյուղացու համար, վորը յերկաթե գութան և ցաքան ունի, ծանոթ է պարարտացման գործին և հնուց աշխատում է մշակված հողի վրա, այդ մանկական խաղ է այն բանի համեմատութեամբ, ինչ հողագործութիւնը նրա նախորդների համար էր: Յերկու-յերեք աշխատող ձեռք ունեցող փոքրիկ ընտանիքը բոլորովին ի վիճակի չէր այդ գործը գլուխ բերել: Այդ պատճառով սլավոնների, բոլոր սլավոնական ցեղերի մեջ, ամենուրեք հանդիպում ենք միևնույն հիմնական հասարակական ձևը—հյուսիսային Ռուսաստանում «Печиче», հարավ-արեւմտայնում—«Дворище» սերբերի մեջ—«Великая куча», վորոնց համար բնորոշ է այն, վոր տնտեսութեան մեջ մեծ թիւով բանվորական ձեռքեր միանում են մեկ «ընտանիքի գլխի» («Большак») կամ «домачем»-ի (հարավային սլավոնների մեջ) իշխանութեան տակ (Պակոուսկի):

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում գտնում ենք այդպիսի կոլեկտիվ ձևերի մնացորդները միայն ինչպես հյուսիսում, այնպես էլ Ուկրայնայում:

Հետագայում այդ կոլեկտիվ արյունակից մեծ ընտանիքների քայքայման ու փոքրիկ ընտանիքների ստեղծման պրոցեսը և ընդհանուր գույքի բաժանումն է կատարվում, կոլեկտիվ աշխատանքից և արդյունքների բաշխումից անհատականին անցնելը: Մեր օրերում Ուկրայնայում նախկին կարգերից միայն մանր բեկորներ են պահպանվել: Որինակ XIX դարի յերկրորդ կիսում Պոլտավայի վիճակագիրներին հաջողվեց գտնել լոկ չնչին քանակութեամբ այնպիսի ընտանեկան կազմակերպութիւններ, վորոնք ներկայացնում են ազատ ընտանիքի այն տիպը, վոր կազմված է մեկ ամբողջութեան մեջ միացած ազգականների մեծ կամ փոքր խմբակներից, վորոնք միասեղ տնտեսութիւն են վարում, ընդ-

հանուր հող ունեն և մասամբ հիշեցնում են սերբիական զադրուգաները:

XVI—XV դարերում հիմնականում արդեն իշխում էր հողի մշակումն անհատական մանր ընտանիքներով, վորի մասին իմանում ենք Նովգորոդի XV դարի վերջի պիսցովի գրքերից (писцовые книги): Այդ անհատական ընտանիքները միավորված էին մեծ իշխանների հողերի վրա գյուղավարների համայնքներում և ունեյին համայնական ինքնավարութիւն, պարհակների համայնական բաշխում, հանդակների (անտառի, լճերի, արոտների և այլն) ընդհանուր ոգտագործման սխեմա, բայց առանց հավասար բաժանման, վորը հանդիսանում է մեր գյուղացիական համայնքի հիմքը XVII—XIX դարերում: Այսպիսի գյուղավարային (волостной) համայնքը մեծ վերապահութեամբ կարելի չէ մեծ ընտանիքը միավորող հին համայնքների (верви) մնացորդ համարել:

Մեր ուսումնասիրութեան յենթակա ժամանակում այն հողը, վոր տիրում էին ցեղերը, տոհմերը, համայնքները և վորը մրշակում էին ազատ մեծ ընտանիքները, հափշտակված էր բոյարներին—Ֆեոդալների և նրանց դրուժինիկներին կողմից: Գյուղացիները կախման մեջ ընկան Ֆեոդալներից և իրենց տնտեսութեան հավելյալ արդյունքով պետք է հոգային նաև դրուժինայի*) ապրուստը:

Ամեն մի բոյարին այս կամ այն քանակութեամբ հողի և այս կամ այն քանակութեամբ գյուղացիների տեր էր: Նա չահագործում էր ինչպես հողը, այնպես էլ գյուղացիներին: Բոյարինի հողերը ցրված էին առանձին կտորներով.—այդ բոլոր գյուղերը, շենքերը և այլն գտնվում էին տարբեր տեղերում: Այդ գյուղերից մեկում, կամ այդ շենքերից մեկում գտնվում էր բոյարինի «տունը» («Двор»), վորտեղ ապրում էր նա իր դրուժինայի և սարուկ ծառաների (дворня из холопов) հետ:

Իսկ ինչպես էր կառարվում հողի և գյուղացիների տնտեսական շահագործումը:

Պատմաբանների ձեռքի տակ յեղած նյութը ցույց է տալիս, վոր բոյարինն ինքը հողի միայն մի փոքրիկ մասն էր շահագործում: Բոյարինի փոքրածաւալ վարելահողը գլխավորապես մրշակվում էր սարուկների (холопы) աշխատանքով, վորոնք բոյարինի սեփականութիւնն էին և գտնվում էին նրա տանը կամ

*) Ֆեոդալական Ռուսիայի իշխանների դորքը ապա նաև գորքի կարենը—գոյն մասը կազմող իշխանական ծառաները: Ծանոթ. թարգ.

իրենց ապրուստի համար ստացած ունեյին փոքրիկ հողաբաժիններ և ինվենտար (ХОЛОПЫ СТРАДНИКИ): «Իշխանի տնային տնտեսությունը և գյուղատնտեսությունը,—գրում է պրոֆ. Պրեսնյակովը,— գլխավորապես վարվում էր ընդոճիների (ЧЕЛЯДЬ) աշխատանքով, ստրուկների աշխատանքով», վորոնց վրա հսկում էին գանաղան պաշտոնյաներ և ծառայողներ:

Բոյարական տնտեսության թույլ դարգացումը բացատրվում էր գյուղատնտեսական արդյունքների վաճառքի շուկաների բացակայությամբ և այն բանով, վոր բոյարինը կարող էր իր պահանջները բավարարել գյուղացիներից վերցրած նատուրալ բաժարով, իսկ փարթամության առարկաները գնում էր եյի նույն գյուղացիներից հավաքվող փողային բահրայով: Այսպիսով ուսական Ֆեոդալիզմի (ինչպես և արեվմտայնվորոպականի) բնորոշ գծերից մեկն էր խոշոր հողատիրության միացումը մանր գյուղացիական հողագործության հետ: Հողատիրոջ ամբողջ տնտեսավարությունն այն էր, վոր նա գյուղացիների հետ պայմանավորվելով՝ նստում էր իր տանը և սպասում, թե յերբ գյուղացիները նրա տուն կբերեն այն ամենը, ինչ հասնում է պայմանագրով, կամ նա ինքն իր մերձավորներով չրջան էր գնում և այնտեղ ստանում իր հասանելի մի մասը:

Բահրային հարաբերությունների ամենատարածված ձևը կիսարբությունն էր (ПОЛОВНИЧЕСТВО): Այս սիստեմը XV դարում տիրում էր Պսկովում: Նովգորոդի վոտչինաներում հողի մշակումն այն պայմանով, վոր արդյունքի վորոշ մասը հողատիրոջը տրվի, բոլոր տեսակի կալվածներում հողից ոգտվելու համարյա միակ ձևն էր: Կիսարբությունը տարածված էր նույնպես և Տվերի իշխանության մեջ, իսկ մինչև XV—XVI դարերը, հավանորեն ամբողջ Ռուսաստանում, իսկ վորոշ տեղերում, ինչպես որինակ, Վոլոգդայի նահանգում մինչև այժմ ել պահպանում է այն (КОЛОВЕСКИЙ П.—Экономический бытъ земледельческого населения России в конце XVI в., ст.—33)

Դրա ելությունն այն էր, վոր գյուղացին բերքի վորոշ մասը պետք է հողատիրոջը տար—որինակ՝ Պսկովում տալիս էին բերքի մի քառորդը, Նովգորոդում— մեկ հինգերորդը, մեկ քառորդը կամ մեկ յերրորդը, խիստ սակավ՝ կեսը:

Բացի դանից գյուղացիները նատուրալ տուրք (այսպես կոչված «МЕЛКИЙ ДОХОД») էին տալիս իրենց տնտեսության բոլոր հատվածներից—և՛ վոչխարի մսից, և՛ մանածից, յե՛վ չուգունե

ապակից (այնտեղ, վորտեղ դրադվում էյին յերկաթ հալելով), և՛ խոփից և այլն: Այլև փող էյին վճարում կամ «МЕЛКИЙ ДОХОД»—բերքեմն փողի էյին վերածում: Բոյարինն իր ստացած բոլոր արգյունքներն ստրուկ—արհեստավորների ձեռքով վերամշակում էր, բայց շատ հաճախ այդ արդյունքներն արդեն պատրաստի ստանում էր գյուղացիներից:

Ռուսաստանում Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում խոշոր հողատերերի և գյուղացիների միջև բահրայի կողքին այլ տեսակի հարաբերություններ ել գոյություն ունեյին—կոռային հարաբերություններ: Ֆեոդալի սեփական վարելահողի մշակման աշխատանքը և Ֆեոդալի տնտեսության այլ աշխատանքները կատարում էին վոչ միայն ստրուկները, վորոնք դեռ XVI դարից շատ առաջ քայլ առ քայլ հողաբաժիններ և ինվենտար ունեցող գյուղացիներ էյին դառնում, այլև իսկապես գյուղացիները: Այն աղքատիկ նյութը, վոր թույլ է տալիս մեզ դատել գյուղացիների պարհակների մասին Ֆեոդալի նկատմամբ, մատնանշում է գյուղատնտեսական կոռն իբրև գյուղացիների շահագործման իրական ձև: XV դարի փաստաթղթերում, այսպես կոչված շորհագրերում (ЖАЛОВАННЫЕ ГРАМОТЫ), և՛ խոշոր վոտչինիկները, և՛ վանքերը կալված ստացողի ոգտին հրաժարվելով այն պարհակներից, վոր առաջ գյուղացիները կատարում էյին նրանց համար, թվում են այդ պարհակները: Դրանցից է նաև կոռը:

Գյուղացիների մեջ կոռի դարգացումը ցույց է տալիս նաև այն վառար, վոր բավական լայն դարգացած էր ինվենտար, անասուն կամ դրամ փոխ տալն այն պայմանով, վոր տոկոս վճարելու փոխարեն գյուղացին աշխատի Ֆեոդալի տնտեսության մեջ (այսպես կոչված ИЗДЕЛЬНОЕ СЕРЕБРО): Այդպիսով արդեն Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում նշվեց ուս գյուղացուն կոռային հարաբերությունների մեջ ներգրավելու պրոցեսը և այնտեղ, կոռում, նրա մոտեցումը ստրուկին:

Վանքային տնտեսությունները տնտեսապես ավելի առաջադիմական էյին.—դրանք արդեն այն ժամանակ մասնակիորեն աշխատում էին շուկայի համար, այս պատճառով այդ տնտեսություններում գյուղացու կոռն ավելի վաղ է հանդիպում, քան բոյարական վոտչինաներում:

Անհրաժեշտ է նշել մեկ մոմենտ—այդ բահրաների և կոռային պարհակների մեծության կայունությունն է: Այս գլխավորապես բացատրվում է տնտեսական կյանքի դանդաղ տեմպով և

քայարինի ու նրա դրութիւնայի պահանջների դանդաղ աճումով։ Շահագործման նորմաները, յերկար ժամանակի ընթացքում չփոխվելով, հնությամբ սրբագործված շահագործման «սովորական» նորմայի ելին փոխվում, ինչ վոր դյուղացիներին հնարավորութիւն էր տալիս դարգացնել իրենց անտեսութիւնը։

Իսկ ինչպէս կարելի յէ բնորոշել բոյարինի հողի վրա ապրող և ֆեոդալ-բոյարինին բահրա վճարող գյուղացու սոցիալական դրութիւնը։ Բուրժուական պատմաբաններն այդ սոցիալական դրութիւնը վորոշում էլին իբրեւ ազատ վարձակալի դրութիւնը։ «Գյուղացին ազատ հողագործ էր, վոր ապրում էր ուրիշի հողի վրա՝ հողատիրոջ հետ ունեցած պայմանագրի համաձայն» (Կլյուչեւսկի)։ «Ըստ եյության սկզբնապէս բահրան անձնական ազատ համաձայնութեան արդյունք էր բահրատուների և հողատերերի միջև»,—գրում է մի այլ հեղինակ (Լապպո-Դանիւլսկի)։ Այստեղ ակնհայտ ցանկութիւն կա անցյալին վորտանցել գյուղատնտեսութեան արդի բուրժուական հարաբերութիւնները, ֆեոդալական շրջանի գյուղացուն ազատ վարձակալ ներկայացնել։ Մինչև վերջերս բուրժուական պատմական գիտութիւնը ժխտում էր ֆեոդալական հարաբերութիւնների առկայութիւնը մեր «միջնադարյան» եպոխայում, այսինքն XIII—XV դարերում։ Բուրժուական պատմաբանների կարծիքով ուստաց պատմութիւնն այլ կերպ է զարգացել, քան արեւմտայնվորապահանք։

Իրոք XIII—XV դարերում ուստաց պատմութեան մեջ իշխում էլին նույն ֆեոդալական հարաբերութիւնները, ինչ վոր Արեւմուտքում։ Այդ ֆեոդալական հարաբերութիւններն իրենց սեփական առանձնահատուկ գծերն ունեյին, վոր արմատապէս տարբեր էլին կապիտալիստականներից։ Ֆեոդալական դարաշրջանի գյուղացին արդի ֆերմերի նման ազատ վարձակալ չէր, այլ անձնական կախում ուներ ֆեոդալից։

Գյուղացու անձնական կախման հարաբերութիւնները ֆեոդալից ֆեոդալական հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի ամենաբնորոշ գիծն են հանդիսանում։ «Բայց թողնենք Ռոբինզոնի պայծառ կղզին»,—գրում է Մարքսը,—և տեղափոխվենք յեւրոպական մոռայ միջնադարը։ Մեր անկախ մարդու փոխարեն այստեղ գտնում ենք մարդիկ, վորոնք բոլորն էլ կախման մեջ են—գյուղացիներ և կալվածատերեր, վառսալներ և սենյորներ, աշխարհականներ և տերտերներ։ Այդպէս անձնական կախումը բնորոշում է նյութական արտադրութեան հասարակական հարա-

բերութիւնները նույն չափով, ինչպէս վոր այդ հիմքի վրա քարձրացող այլ վորոքաները»։

Ֆեոդալական դարաշրջանի գյուղացին ֆեոդալի անձնական սեփականութիւնը չէր, և դրանով նա տարբերվում էր ստրուկից, բայց նա իր հասարակական ու անձնական կյանքի բոլոր կողմերով կախում ուներ ֆեոդալից։ Գյուղացին ֆեոդալի գյուղը մտնելով, վոչ միայն իբրեւ բահրա և կող ալլատեսակ պարհաներ էր կատարում, այլև յենթարկվում էր ֆեոդալի դատարանին ու վոտտիկանութեանը, վորովհետև ամեն մի քիչ-չափ խոշոր ֆեոդալ վոչ միայն իր վոտչինայի հողային սեփականատերն էր, այլև թագավորը—քաղաքական իշխանութիւնը տվյալ վոտչինայի սահմաններում։

Ֆեոդալը, բացի սովորական բահրայից, գյուղացու վրա ունեցած իր իշխանութեան շնորհիվ նրա վրա ամեն տեսակ տուրքեր էր դնում—հարսանիքի, առևտրի, վորսորդութեան, ներկայանալու, տույժի և այլն։ Որինակ՝ Պսկովի դատական թղթի (Судебная грамота) համաձայն ֆեոդալն իրավունք ուներ գյուղացու դուքի կեսը յուրացնել, յերբ նա վոտչինայից հեռանում էր, մասնակցել մեռած գյուղացու ժառանգութեան բաշխմանը։ Գյուղացին վոտչինայից հեռանալիս պէտք է տեղափոխվելու, ապրելու վարձ տար և այլն։

Ինչով բացատրել, վոր հասարակական հարաբերութիւնները ֆեոդալիզմի դարաշրջանում անձնական կախման հարաբերութիւնների ձև էլին ընդունում։ Խոշոր ֆեոդալների պետական իշխանութիւն ունենալը բացատրվում է այն պատճառով, վոր առևտրա-դրամական հարաբերութիւնների թույլ զարգացման դարաշրջանում կենտրոնացած պետութեան համար հիմք չկար։ Ամեն մի քիչ-չափ խոշոր վոտչինա ապրում էր իր փակ, ինքնաբաւ կյանքով, ուստի բնական է, վոր ամեն մի քիչ-չափ խոշոր ֆեոդալ իր վոտչինայում լրակատար տեր էր, վոչ միայն սեփականատիրոջ, այլև թագավորի իրավունքներ ունենալով։ Ֆեոդալական Ռուսաստանը վոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական իմաստով հարկավոր էր դիտել իբրեւ այդպիսի ֆեոդալական բըլիշների միահամոտութիւն, վորոնք ապրում են իրենց տնտեսական, և քաղաքական փակ կյանքով։ Այդ ֆեոդալական բըլիշները միախորովում էլին ուղեւային իշխանի ղեկավարութեան տակ, վորի մաս նրա բոյար-ֆեոդալները պատերազմի ժամանակ իրենց

սպառազորներով պետք է ծառայութեան դային և վորոնց նա յեր-
բեմն խորհրդակցութեան եր հրավիրում :

Մյուս կողմից՝ անձնական կախման հարաբերութիւնը,
գյուղացու անձն իրեն յենթարկելը Ֆեոդալի համար անհրա-
ժեշտ եր այն պատճառով, վոր այլ կերպ, քան անձնական կա-
խումով, նա չեր կարող փաստապես ինքնուրույն գյուղացուց հա-
վելլալ արդշունք կամ աշխատանք քամել : Գյուղացին փաստապես
ինքննաւար ու հող ունենալով, թեկուզ իրավապես Ֆեոդալին
պատկանելով, ի հարկէ հակում չեր ունենա Ֆեոդալին տալ իր
հավելլալ աշխատանքը կամ արդշունքը, այս պատճառով, վոր-
պէտքի Ֆեոդալն իրեն յենթակա տերիտորիայի վրա ապրող գյու-
ղացուն կարողանար հարկադրել բահրային և կոռային պարհակ-
ներ կատարելու, պետք է կիրառեր բռնութիւն, այսինքն՝ ար-
տաւտնեսական հարկադրանքի մեթոդներ, և ահա հենց իրրե
այդպիսին հանդես եյին գալիս անձնական կախման հարաբերու-
թիւնները : «Պարզ է, —գրում է Մարքսը, —վոր բոլոր ձեւերում,
վորոնց ժամանակ անմիջական բանվորն իր սեփական գոյութեան
միջոցների արտադրութեան համար անհրաժեշտ արտադրութեան
միջոցների և աշխատանքի պայմանների «տեք» և մնում, սեփակա-
նութեան հարաբերութիւնն անհրաժեշտորեն հանդես կգա իբրե
տիրապետման և յենթարկման անմիջական հարաբերութիւն, հե-
տեւաբար անմիջական արտադրողը—աղատ չի լինի, այդ աղատ
չլինելու հանգամանքը կոռային աշխատանք յենթադրող ճորտո-
ւորութիւնից կարող է մեղմանալ՝ հասնելով սոսկ բահրային
պարտավորութեան» :

XIII—XV դարերում ուսական Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում
ուսական գյուղացին ճորտ չեր այն պատճառով, վոր առետրա-
դրամական հարաբերութիւնների թույլ դարդացման շնորհիւ չա-
հագործման մակարդակն այնքան բարձր չեր, վոր հարկադրանքի
գոյան ձեւեր պահանջվեյին և ամենից առաջ այն բանի շնորհիւ,
վոր կոռն իբրեւ չահագործման ամենածանր ձեւ լուի չնչին չափով
տեղի ունէր, մինչդեռ «այնտեղ, վորտեղ կոռային աշխատանք
գոյութեան ունէր, սակաւ և պատահում, վոր ճորտական կացու-
թիւնից ծագեր այն : Ընդհակառակը, ճորտական կացութիւնն եր
ծագում կոռային աշխատանքից» (Մարքս) : Ֆեոդալիզմի դարա-
շրջանում մեղ մոտ իշխում եյին անձնական կախման մեղմ ձեւեր,
վոր կապված եյին սոսկ բահրային պարտավորութեան հետ :

Վոտչինայի բնակչութիւնը միատար կախյալ մասսա չեր :

Յերկու բեւեռի—ստրկութեան (ХОЛОДОТВО) և սոսկական կախ-
վածութեան, ինչպես, որինակ, բահրային պարտավորութեան
միջև կան անցման խմբակներ, գլխավորապես պարտքերի մեջ
թաղված գյուղացիներ : Պարտքերում թաղված լինելը լայն դար-
գացած եր Ֆեոդալական դարաշրջանի գյուղացիների մեջ : Պարտ-
քի մեջ թաղված գյուղացիները «սերբերենիկ»^{*} եյին կոչվում :
Կար «վաշխի արծաթ», յերբ վորոչ պայմաններով տոկոս եյին
վճարում, և «դործավճար արծաթ», յերբ տոկոսների փոխարեն
հարկավոր է աշխատել բոյարի վարելահողում : Վերջին դեպքում
պարտքի մեջ թաղված գյուղացիները չահագործման տեսակետից
ստրկներին եյին մոտենում : Բացի դրանից կար ծառայադրման
փոխառութիւն, այսինքն՝ գյուղացին ծառայադրման պայմա-
նով փոխառութիւն վերցնելով, ծառայում եր վոտչինիկի տանը
և այդպիսով նույնպես մոտենում եր ստրկի վիճակին : Մինչեւ
XVI դարը ծառայադրումով ստրկութիւնը սովորաբար լիկվի-
դացիայի յեր յենթարկվում պարտքի վճարումով, բայց գյու-
ղացու պարտքի մեջ թաղված լինելը դժվարացնում եր, վոր նա
ուրիշ վոտչինիկի մոտ փոխադրվելու իրավունքից ուզովի, վո-
րովհետեւ հարկավոր եր նախապես պարտքը վճարել : Այսպիսով
Ֆեոդալների կալվածներում հին գյուղացիները—«հին բնակիչնե-
րի» կադր եր ստեղծվում :

Խոշոր Ֆեոդալները և վանքերն իրենց հողը և գյուղացիների
մի մասին չահագործման եյին տալիս դրուժինիկներին—«աղատ
ծառայողներին», վորի համար վերջիններս պարտավոր եյին
Ֆեոդալի տանը ծառայել և նրա հետ պատերազմ գնալ :

Խոշոր Ֆեոդալների և ուղեւային իշխանների ու վանքերի
այս դրուժինիկները, «աղատ ծառաները» հենց հանդիսանում
են նախորդներն այն ազնվական—կալվածատերերի, վորոնք XVI
դարում ի վան Ահեղի ղեկավարութեամբ պետք է հանդես գան ի-
րենց սյուլերեններին, խոշոր հողատերերին դեմ, իսկ XVII—XVIII
դարերում պետք է հանդիսանան ուսական հասարակութեան իշխող
դասակարգը :

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՎԵԼԸ

Ֆեոդալական մասնատման և ուղեւների ու իշխանու-
թիւնների բաժանված լինելու տնտեսական հիմքը նստուրալ տըն-

^{*} «Северно» (արծաթ) բառից :

տեսութիւնը, ապրանքային պտույտի և գրամական տնտեսութեան թույլ զարգացումը, խոշոր տնտեսական կենտրոնների, քաղաքների բացակայութիւնն էլին, քաղաքներ, վորոնք կարող լինել իրենց յենթարկել առանձին մարդերը:

Բնական պայմանները նույնպէս նպաստում էլին այդ մասնատմանը—ուղեւորները, իշխանութիւնները մեծ մասամբ հիմնվում էլին զետեղի ավազաններում, վորոնք իրարից բաժանված էլին ճահճութաներով և անտառներով, այնպէս վոր լիովին բնական անջատում էր ստեղծվում:

XV դարում տեղի յե ունենում այդ իշխանութիւնները, Մոսկվայի իշխանութեան ուղեւորներ ի մի հավաքումը, միավորումը վերեւից—դիւնված ուժով: Այդ միավորման շարժիչ սկզբունքը Մոսկվայի իշխանի շահն էր, վորը գլխավորում էր Մոսկվայի ֆեոդալ-բոյարներին և առևտրական բուրժուազիային, վորոնք ցանկանում էլին իրենց իշխանութիւնը տարածել մեծ տերրիտորիայի և մեծ քանակութեամբ անմիջական արտադրող-գյուղացիների վրա՝ նրանց շահագործելու համար: Մոսկվայի ֆեոդալները և Մոսկվայի առևտրականները Մոսկվայի մեծ իշխանի ղեկավարութեամբ հաղթող դուրս յեկան հարևան իշխանութիւնների դեմ մղած յերկար պայքարից և նրանց յենթարկեցին իրենց:

Բայց ինքնուրույն իշխանութիւններ—ուղեւորների յենթարկումը Մոսկվային դեռ չվերացրեց տնտեսական անջատվածութեւնը և չվնջեցրեց բոյարների տիրապետութիւնն ուղեւորման: Ֆեոդալական անջատվածութեան տնտեսական հիմքը—նատուրալ տնտեսութիւնը—դեռ խախտված չէր, ուղեւորները շարունակում էլին ապրել իրենց ինքնուրույն տնտեսական կյանքով:

Մոսկվայի XV—XVI դարերի պետութիւնը ֆեոդալների մի ընդարձակ աստղիացիա յե Մոսկվայի մեծ իշխանի գլխավորութեամբ, և Մոսկվայի մեծ իշխանն իր պետութեան վերաբերմամբ հանդես էր գալիս իբրև ուղեւոր տեր: Նրա ամբողջ հոգսը գլխավորապէս յեկամութեան կանոնավոր ստացումն էր:

Մոսկվայի իշխանը, ուղեւորին իշխանութիւններին իրենց յենթարկելով, հարկադրեց ուղեւորին իշխաններին և նրանց բոյարներին իր մոտ ծառայութեան մտնել, նրանց թողնելով իրենց նախկին իշխանութիւններին և՛ շահագործումը և՛ կառավարումը: «Վելիկոուս ժողովրդի» քաղաքական միութիւնը միայն XVII դարում է իրականացվելու, յերբ ֆեոդալական հարաբերու-

թիւններն իրենց հին ձևով առևտրա-գրամական հարաբերութիւնների զարգացման աղիւսութեան տակ լիկվիդացիայի կենթարկվեն:

Իսկ ի՞նչ տվեց Մոսկվայի ֆեոդալական իշխանութեանն իր հարկանների վրա տարած հաղթանակը: Սմենից առաջ առևտրական կապիտալի զարգացում: Մոսկվան զանվում էր Յեկոպի առևտրական մեծ ճանապարհի վրա և ներքին առևտրի ճանապարհների խաչմերուկում: Այսպիսով այն ժամանակի, թեկուզ և վորք, առևտրական շարժումն անխուսափելիորեն Մոսկվայի վրայով է կատարվում: Մոսկվայի իշխանն այս նպատակովր դրութիւնից ոգտվում, վաճառականներից մաքս (МЫТЪ) էր վերցնում Մոսկվայի տերիտորիայով անցնելիս (այստեղից էլ ռոտացի է իր անունը Մոսկվայի մոտ գտնվող Միտիչի գյուղը): Մոսկվայում պահեստներ էլին շինվում, բնակութիւն էլին հատատում վաճառականները, այդպիսով համակենտրոնացնելով հարստութիւնները և հենց դրանով ստեղծելով Մոսկվայի տրնտեսական հզորութիւնը:

Ուղեւորին իշխաններն իրենց առևտրում կախում ունեյին Մոսկվայից: Նրանք յինված բաց պայքարում էլ չէլին կարող Մոսկվայի հետ հաշիվ նստել, վորովհետեւ Մոսկվան իր հարստութիւնները ոգտադործում էր և իր մոտ ծառայութեան հրապուրում բոյարներին, ուղեւորին իշխաններին իրենց դրոժինաների հետ, այդպիսով մեծացնելով իր ռադական հզորութիւնը:

Մոսկվայի իշխանութեան նվաճողական քաղաքականութեան գլուխն էլին կանգնած Մոսկվայի ֆեոդալները, վորոնք աչք էլին տնկել գյուղացու հողի և իրենց հարկանների հարստութեան վրա, տենչում էլին ուղեւորին իշխանների հողերի կառավարումն իրենց ձեռքը գցել (այն ժամանակ կառավարել կնրշանակեր «կերակրվել» կառավարած շրջանի միջոցներով, այդ պատճառով ռուսերեն «кормление» բառը «управление» բառին նույնանիշ էր:

Մոսկվայի հարստութիւնն ապահովում էր Մոսկվայի իշխանին, բոյարներին և վաճառականներին թաթարական խանի պաշտպանութիւնը: Այն ժամանակ թաթարական խանը Ռուսիայի փաստական տերն էր: Նա տուրք էր առնում, իշխաններին մեկ իշխանութիւնից մյուսն էր տեղափոխում և այլն: Խանն իր հովանավորութեան տակ առաւ Մոսկվայի իշխանին: Նրան էր հանձ-

նորարարած խանի անունից տուրք հավաքել մյուս բոլոր իշխաններից: Տվերի, Ռյազանի, Նիժնի Նովգորոդի հզոր իշխանների դեմ մղած պայքարում խանը պաշտպանեց Մոսկվայի իշխանին: Այսպիսով Մոսկվայի պետությունը ստեղծվեց այսպես ասած «անհավատների» ձեռքով:

Մոսկվայի իշխանին պաշտպանում էր նույնպես Փետրալական հասարակության անտեսական և իդեոլոգիական հզոր կազմակերպությունը—յեկեղեցին: Վանքերը և յեկեղեցիները խոշորադույն հողատերեր էին: Նրանց հողերի վրա այն ժամանակի ամենաուսուցիտնալ դոգմատիստությունն էր վարվում: Նրանք հանդես էին գալիս իրրև կենտրոնացած կազմակերպություն: Ուղղափառ յեկեղեցու հզորությունն ամրացման գործում դեր խաղաց թաթարական խանը: Ուղղափառ յեկեղեցին ուղղակի հարաբերություններ հաստատեց թաթարական խանի հետ, նրանից գրություններ էր ստանում, վորոնք ապահովում էին նրա ինքնուրույնությունը և արտոնությունները տուրքեր վճարելու գործում և այլն:

Յերբ Տվերի իշխանը, թաթարների դեմ ապստամբելով, սիրձեց իրեն յենթարկել յեկեղեցին, այն ժամանակ Վլադիմիրի միտրոպոլիտ Պյոտրը Մոսկվա փախավ Մոսկվայի իշխանի պաշտպանության տակ, հենց դրանով յեկեղեցական վարչության և աղղեցություն կենտրոնը Մոսկվա տեղափոխելով:

Փետրալական իշխանությունների միավորումը Մոսկվայի չուրջը վերջացավ XV դարի վերջին քառորդում գլխավոր առևտրական կենտրոնի—Նովգորոդի ջախջախումով և կցումով: Նովգորոդն իր աշխարհագրական դիրքի և ծովին մոտ լինելու չունհով, վորի հետ կապված էր ջրային լավ ճանապարհներով, այն ժամանակի համար հսկայական արտասահմանյան առևտուր էր անում: Նովգորոդի (և Պսկովի) առևտրականների ձեռքով էր անցնում ուղեւային իշխանությունների ամբողջ արտասահմանյան առևտուրը: Նովգորոդն իր դաղուլներում հսկայական հաղալները գտնվում էին Վոլգայի հյուսիսում մինչև Ուրալյան լեռները:

Մոսկվայի աճող առևտրական կապիտալը հանձինս Նովգորոդի ուժեղ մրցակցի հանդիպեց: Առաջնության պայքարն անխուսափելի յեր: Այս պայքարում Մոսկվայի առևտրական բուրժուազիային պաշտպանեցին նաև Մոսկվայի Փետրալները, վորոնք

աչք էյին տնկել և՛ Նովգորոդի հողերի և՛ Նովգորոդի դաղուլներին հարստության վրա:

Նովգորոդի ներքին սոցիալական հակասությունները նպաստեցին Մոսկվայի հաղթանակին: Նովգորոդում իշխում էին բույարները և վաճառականները: Բույարները հյուսիս-արեւելքում դաղուլներ ունեյին և խոշոր առևտուր էյին անում Արեւմուտքի հետ: Նրանք խիստ շահագրգռված էյին Մոսկվայի դեմ մղվող պայքարով, վորը նրանցից խլում էր այդ առևտրի արտոնությունը: Իսկ վաճառականությունը գլխավորապես առևտուր էր անում «վարի» հետ, այսինքն՝ Պոլովոսկիի հետ, և Մոսկվայի դեմ մղվող պատերազմը վնաս էր հասցնում այդ առևտրին: Այս պատճառով վաճառականությունն անտարբեր էր վերաբերվում դեպի այդ պատերազմը:

Մոսկվայի դեմ մղվող պատերազմով և Նովգորոդի պաշտպանությունամբ և՛ ավելի քիչ էյին շահագրգռված Նովգորոդի պետության դյուղացիները: Նովգորոդի ամբողջ կառավարող վերնախավը հանդես էր գալիս իրրև շահագործող, ընդ վորում այս շահագործումն արդեն խիստ ձևեր էր կրում, վորովհետև Նովգորոդի մարդում զարգացած էր փողային տնտեսությունը: Ողտվելով ներքին հակասություններից, նույնպես և այն կախումից, վոր Նովգորոդն ուներ Մոսկվայի իշխանությունից ստացվող հացահատիկից, Մոսկվան վճռական հարված հասցրեց Նովգորոդի բոյարությունը:

Հյուսիսային դաղուլները Մոսկվային անցան, իսկ Նովգորոդի բույարների հողերը համալսակեցին Մոսկվայի մեծ իշխանի գրուդինիկները և ծառաները: Նովգորոդի առևտրական նշանակությունն սկսեց արագ ընկնել, Մոսկվան դաքձավ առևտրական հարաբերությունների կենտրոն:

ԱՐԴՅՈՒՆԱԳՈՐԾՈՂ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ XVI ՅԵՎ XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վերևը հաստատեցինք, վոր Փետրալական Ռուսաստանի եկոնոմիկան մինչև XVI դարը տարբերվում էր եքստենսիվ կիսաթափառական հողագործության տիրապետումով և աշխատանքի հասարակական բաժանման թույլ զարգացումով: Արդյունադրածող արդյունաբերությունն որդանապես կապված էր դյուղացիական մանր տնտեսության հետ, անային արդյունաբերության ուժանդակ հանդիսանալով: «Մենք անային արդյունաբերություն

հնք անվանում, —գրում է Լենինը, —հում նյութերի վերամշակումը հենց նույն տնտեսության մեջ (գյուղացիական ընտանիքում), վորը արդյունահանում է այն: Տնային արհեստները կազմում են նատուրալ տնտեսության անհրաժեշտ պարագան... Այս ձևում արդյունաբերությունն իրեն արհեստ դեռ գոյություն չունի. այստեղ արհեստն անխզելիորեն կապված է հողագործության հետ իբրև մեկ ամբողջություն»: Աշխատանքի հասարակական բաժանման թույլ զարգացմանը համապատասխանում էր նաև առեւտրա-դրամական հարաբերությունները թույլ զարգացումը:

XV դարի վերջում և XVI դարի սկզբում եքստենսիվ կիսաթափառական հողագործությունը Մոսկվայի կենտրոնում և Նովոգորոդի շրջանում փոխվում է հողի մշակման ավելի ինտենսիվ յեռադաշտյան սխեմայի և սկսում է ինտենսիվ կերպով զարգանալ աշխատանքի հասարակական բաժանումը, իսկ դրա յետեից ել ապրանքային տնտեսությունը: Աշխատանքի հասարակական բաժանման զարգացումն իր սկզբնական ստադիայում այն ձևով է արտափում է հողագործաբարձից իբրև ինքնուրույն արհեստ, աճում է բացառապես կամ գլխավորապես արդյունաբերական գուծունեյությամբ զբաղվող արհեստավորների դասակարգը, հետևաբար և աճում է ապրանքային տնտեսությունը: «Վորովհետև ապրանքային տնտեսությանը նախորդող դարաշրջանում արդյունագործող արդյունաբերությունը միացած է արդյունահանող արդյունաբերության հետ, իսկ վերջինիս գլուխ է կանգնած հողագործությունը, ապա ապրանքային տնտեսության զարգացումը հողագործության վերջում է հանդես գալիս» (Լենին):

XVI դարի վերջի և XVII դարի պիսցովի գրքերի (ПИСЦОВЫЕ КНИГИ)* առատ նյութը մեզ հնարավորություն է տալիս խոսել գյուղացիական տնտեսության մեջ արհեստի աճման բավական ինտենսիվ պրոցեսի մասին: Նովոգորոդի շրջանի և Մոսկվայի կենտրոնի գյուղատնտեսական բնակչությունը ցուցակազրույց գրագիրները (ПИСЦЫ) չատ հաճախ գյուղերի բնակչության կազմում հիշատակում են «չհերկողներին», այսինքն՝ գյուղատնտեսությամբ չզբաղվողներին և մատնանշում, վոր այդ չհերկողներին մեջ կան

*) 15-րդ դարի յերկրորդ կիսից և 16-րդ դարից մնացած այս գրքերում, աւելը գնելու նպատակով, նկարագրում էյին գյուղական բնակչության տնտեսության բոլոր կողմերը: Մանոթ. թարգմ.

դարրիններ, կոչկակարներ, տակառագործներ, բրուաններ, վոչխարի մորթի պատրաստողներ և այլն: Սրանք գյուղական արհեստավորներն են, վորոնք բոլորովին կապված չեն կամ շատ քիչ են կապված գյուղատնտեսության հետ և անմիջականորեն աշխատում են գյուղացի-սպասողների համար: Գյուղերում կամ վանքերի մոտ գտնվող մանր շուկաների (ТОРЖКИ) ամբողջ ցանցը շրջակա գյուղերի գյուղացիների արհեստային և գյուղատնտեսական արդյունքների վաճառքի տեղն էր հանդիսանում:

Արհեստը վոչ միայն գյուղերում է զարգանում, այլև գնավում ու հաստատվում է քաղաքներում: XVI—XVII դարերի քաղաքները, ի տարբերություն ուստական վաղ ֆեոդալիզմի եպիսոպի քաղաքների, թեև դանդաղ, բայց անչեզոքեն սկսում են պարզ արտադրված առևտրա-արդյունաբերական բնույթ ստանալ: XVI դարի քաղաքները հետագայում Չեղովինը հաշվում է 220 քաղաք: Սարի քաղաքները հետագայում Չեղովինը հաշվում է 220 քաղաք: Սարի կայն դրանցից միայն քչերում բնակչության թիվը 1000 անց էր: XVII դարում քաղաքի բնակչության տոկոսը մոտավոր աղյայինքով հավասար էր 237%: Նույն Չեղովինի հաշիվներով արհեստավորները քաղաքների ամբողջ բնակչության մինչև 20—25% էլ են կազմում: XVII դարում XVI դարի համեմատությամբ քաղաքների բնակչությունը և արհեստավորների քանակը, իհարկե, շատացել էր, սակայն այդ շատացումը դանդաղ էր տեղի ունենում և շատ չէր: Քաղաքի արհեստի դեմքը բնութագրելու համար անհրաժեշտ է նշել, վոր քաղաքի արհեստավորների հիմնական խմբակը կազմում էյին ուսեստի մքերի արտադրության մեջ զբաղված արհեստավորները, ապա գալիս են մանածագործները և կաշեգործները, ընդ վորում մանածագործներից մատնանշված են միայն ամեն տեսակ դերձակները. մանկը և ջուշակությունը զարգանում էր վոչ թե քաղաքներում, այլ գյուղում. մեծագի մշակումը վերաբերում է արհեստավորների յերրորդ, ամենից քիչ զարգացած խմբակին: Արհեստավորներն ըստ յերեմիովինի աշխատում էյին վոչ միայն տեղական քաղաքային շուկայի, այլև՝ մեծադեղերի միջոցով՝ ել ավելի լայն շուկայի համար:

Կարևոր է նշել, վոր արհեստավորների կազմակերպության ցեխային (համաքաղային) սխեմայի լայն տարածում շատացավ ուստական քաղաքներում, վորովհետև մինչև XVI դարը ուստական քաղաքներում արհեստն ընդհանրապես չատ թույլ էր զարգացած: Իրա հետ միասին անհրաժեշտ է մատնանշել, վոր քաղաքային արհեստավորների (նույնպես և առևտրականների) մի զգալի մասը

կազմում էին կարվածատերերից և հոգեվորականությանից կա-
խում ունեցող մարդիկ: «Տուլայում, — կարդում ենք վերև հիշա-
տակված քաղաքների պատմարանի նույն գրքում, — արհեստագին
գործունեությունը գլխավորապես «ДВОРНИК»-ների ձեռքին էր,
այսինքն՝ այն մարդկանց, վորոնք կախում ունեին ազնվականնե-
րից և ղեկավարականներին»:

Ռուսաստանի XVI—XVII դարերի քաղաքների զարգացման
դանդաղ տեմպը, վորոնք լիակատար չափով հանդես չբերեցին
Ֆեոդալիզմի քայքայման դարաշրջանի քաղաքային կուլտուրայի
առանձնահատուկ գծերը, վոր կարելի չէ գիտել Արևմուտքում, —
բացատրվում է մի սոթոյ՝ շարք ուրյեկտիվ պատմական հանդա-
մանքներով, վորոնցից կարելի չէ մատնանշել հետևյալը. — արդեն
մեր կողմից ընդգծված աշխատանքի հստակական բաժանման և
առևտրա-դրամական հարաբերությունների թույլ զարգացումը
մինչև XVI դարը, վոր նպաստավոր չէր քաղաքների աճման հա-
մար: XVI դարից հետո հսկայական դեր խաղացին ուլրիչնիտայի
չրջանի քայքայման հետեմանքները, XVI դարի 70-ական թվական-
ների բնակչության հոսանքը հորավ և Պոլովիե և վերջապես
«խռովության ժամանակը» քայքայումը: Բայց վնասակա սրտ-
առնեք պետք է համարել XVI դարում ճորտատիրական իրա-
վացրեց կարվածներին և վճարականության բնակչությանն առ-
գնալու նրա պրոցեսը, վորոնք առանց այն ել փախած գյուղացինե-
րին իրենց պատերում աղատություն չէին տալիս, ինչպես վոր Ա-
յուրահատուկ դերը, վորը (այսինքն՝ առևտրական կապիտալի)
հենդել էր արտասահմանյան և ներքին առևտրի վրա և սկսել գյու-
ղի և քաղաքի արհեստավորներին մանր ապրանք արտադրողների
դարձնել, վորոնք մեծագործի միջոցով լայն շուկայի համար էլին
աշխատում և լիովին յենթակա էլին նրան:

XVII դարում Ռուսաստանում նշվում է այն պրոցեսը, վոր
արհեստը վերածում է կապիտալիստական արդյունաբերության
սկզբնական ստադիային և հասնում: Ռուսաստանի բնորոշ առանձ-
նահատկությունն այն է, վոր արդեն XVII դարում լայն տարած-
վում է կապիտալիստական արդյունաբերության այսպես կոչված
սայրանք արտադրող և դառնում՝ աշխատելով շուկայի համար:
Բայց արհեստավորն ինքը չի կարող իր աշխատանքի արդյունքը

հեռավոր շուկայում վաճառել. նա այդ ապրանքները վաճառում է
մեծագործի-առևտրականին: Շուկայի և արհեստավորի միջև խր-
կվելով, առևտրական կապիտալը հանձննա մեծագործի քայլ առ
քայլ մի սոթոյ՝ շարք միջանկյալ ողակների միջոցով արհեստավո-
րին իրեն և յենթարկում, փաստապես նրան ինքնուրույնությունից
զրկելով և վերջի վերջո տանն աշխատող վարձու բանվոր դարձնե-
լով: Այս ձևը Ռուսաստանում լայն տարածում ստացավ այն բանի
չնորհիվ, վոր արհեստավորները («սնայնագործները»), ճորտա-
կան կախման մեջ լինելով, լավ որչեկտ էլին հանդիսանում առև-
տրական կապիտալի շահագործման համար, վորովհետև կալվա-
ծատիրոջը դրամական բաճառ վճարելու համար՝ չնչին գնով վա-
ճառում էլին իրենց աշխատանքի արդյունքը: Մարքսը մատնանշում
է, վոր այդ ձևն արդեւակում է արդյունաբերական կապիտալի
զարգացումը, վորովհետև առևտրականը չի հոգում տեխնիկայի
զարգացման մասին, խոշոր ձեռնարկություն բանալու մասին, այլ
հիմն տեխնիկայի հիմքի վրա մանր արտադրող-արհեստավորի բո-
լոր հյուսթերն է ծծում:

Այս ձևի կողքին զարգանում է արհեստից խոշոր կապիտալիս-
տական արդյունաբերության անցնելու մի այլ ձև ևս — արհեստա-
վոր-ապրանք արտադրողը դանդաղորեն կապիտալ կուտակելու մի-
ջոցով կապիտալիստական արհեստանոցի, ապա և մանուֆակտու-
րայի տեր և դառնում: Բայց այս պրոցեսը չառ դանդաղ է տեղի
ունենում և միայն XVIII դարի վերջում կտեսնենք, թե ինչպես
ճորտ արհեստավորները և այլն մանուֆակտուրայի տեր են դառ-
նում: Առանձին գյուղացի-արհեստավորների կապիտալ կուտակե-
լու պրոցեսը խանդավում է ճորտատիրական իրավունքի շնոր-
հիվ — կալվածատերն արհեստավորի շահույթի մեծ մասը յուրաց-
նում է իբրեւ բաճառ: Հենց սրանով ճորտատիրական իրավունքը
ստեղծում էր նաև մեծագործի, առևտրական կապիտալի տնտե-
սական տիրապետման պայմանները:

Կապիտալիստական արդյունաբերության սնային սխառնը
(«սնայնագործական արդյունաբերությունը») և կապիտալիստա-
կան մանր արհեստանոցները գլխավորապես զարգանում էին Ան-
դրմոսկավյան մարզի հյուսիսային մասում:

Այդ ուսյոնում ամբողջ գյուղերն արդյունաբերական գործու-
նեկությունը են զբաղվում՝ լայն շուկայի համար աշխատելով:
Հայտնի չեն հալուզայի և Գորոխովեցի փայտե շինվածքները,
Աեմյոնովի փայտե աճանեղենները, Մոսկվայի կտավը (ПОЛОТНО)

Ֆարաբուլի, Կոստրոմայի, Վալդայի և Արխանգելսկի քաղաքներ (Холм), Կազանի, Նիժնի Նովգորոդի, Կոստրոմայի, Ֆարաբուլի մարզերը հռչակված էին յուֆուի (կաշվի մի տեսակը) մշակումով, վորը արտահանվում էր արտասահման. Նովգորոդի, Տվերի, Կոստրոմայի և այլ մարզերում զարգանում էր յերկաթի հանքանյութի, դարբինների և փականագործների արհեստը: XVI դարում Ռուսաստանն այցելված ոտարեկրկացիները նշում են, վոր, որինակ, Կոստրոմայի նահանգը հռչակված էր քաղաքի և կառավարողությունների, վոր արտահանվում էին նույնիսկ Հոլլանդիա: Կալուգայի փայտե շինվածքները, ինչպես ասում է ոտարեկրկացի Հերբերտսոնը, դեռ XVI դարի սկզբին փաճառվում էին ամբողջ Ռուսաստանում և արտասահմանում: Կային գյուղեր և արվարձաններ, վորտեղ արհեստավոր և առևտրական բնակչությունը չառ ալիքի վեր, քան հողագործ բնակչությունը: Այսպես, Կլեմենսեվսկի գյուղում կային 125 հողագործ և 137 վոչ հողագործ ծխեր: Գուսնիովում—հողագործ 30, իսկ վոչ հողագործ՝ 137: Արևմտյան շրջանի արվարձանում—8 և 156:

Մի կողմից՝ քաղաքների, արհեստի (քաղաքային և գյուղական), «անաշնադործական արդյունաբերություն» զարգացումը, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի առանձին ուսյանների տնտեսական առանձնահատկությունները և Արևմուտքի հետ հաստատված սերտ առևտրական կապն ուժեղ դարձնում էր առևտրա-գյուղական հարաբերությունները—առևտրական կապիտալի զարգացմանը: Չարգանում է հացահատիկի և մյուս գյուղատնտեսական հումքերի, ձկնի, աղի, արդյունաբերական շինվածքների և այլն առևտուրը: Վերեր նշած մանր շուկաները, վոր չընկալ գյուղերի արհեստի տեղերն էին, խոշոր շուկաների և տնտավաճառների յին վրիժում, վորտեղ հավաքվում են Ռուսաստանի առանձին ուսյանները կապում են առևտրի կենտրոնների և արտասահմանյան առևտրի նախահանգիստների հետ:

Առևտրի գերիշխող տիպը գյուղական շուկաների, տնտավաճառների և քաղաքների մանր առևտուրն էր: Քաղաքի և գյուղի մանր առևտրականները քաղաքներում գնում էին քաղաքային արհեստի արդյունքները և զավառներն էլին առնում ալն, ալնակից գյուղատնտեսական արդյունքներ բերելով:

Հետազոտողները նշում են, վոր XVII դարի առևտրին մեծ մասնադրություն ունեին պետական և խոշոր հողատերերի կախյալ գյուղացիները: Պետությունը հաշվառում էր գյուղացիների մեծ մասնադրությունն առևտրին և արդյունաբերությունը, այդ պատճառով էլ հրահանգում էր հնգամսի գրամը հավաքող հարկահաւաքներին, վոր այդ տուրքը հավաքեն նաև ալն առևտուր անող գյուղացիներից, «վորտեք ամեն տեսակ ապրանքներ են փաճառում և առևտրական զբաղմունքներով պարագում և ձյութ քաշում ու կուպր սրտորաստում կամ, բացի իրենց վարելահողերից, վորեւ առևտրական զբաղմունքով պարագում», սակայն պետությունն արգելում էր հնգամսի գրամ (пятидневные деньги) հավաքել ալն գյուղացիներից, վորտեք իրենց տնտեսության արտադրության առարկաներն էլին փաճառում՝ կարվածատիրոջը բահրա վճարելու համար:

Մուշոր, հզոր հողատեր-բոյարներին պատկանող և առևտրական մեծ ճանապարհների վրա բնկած գյուղերի վորտեք գյուղացիներ իրենց տեղերի կողմից խրախույս ստանալով և հովանավորվելով՝ գտնում էին բավական խոշոր առևտրականներ, վորտեք «զբաղվում են ամեն տեսակ արհեստներով, առևտրով և արդյունաբերությամբ ու չառ խանութներ և ամբարներ ու աղ յեփելու գործարաններ ունեն»:

Չնայած մանր առևտրի լայն տարածմանը, առևտրական պրտությունների և շահույթների սոյուժի բաժինը համակենտրոնանում էր խոշոր վաճառականներին (այսպես կոչված «ростки») մի փոքրիկ խմբակի ձեռքում, վորտեք սերտ կապված էին ցարական գանձարանի հետ և խոշորագույն ու նշանավորագույն իշխանների ընտանիքների հետ: Այն բանի շնորհիվ, վոր լայն տարածված չառ առևտրականների, ինչպես հացահատիկի, մորթիների, մետաքսի, խավարների և այլն առևտրի մոնոպոլիան պատկանում էր ցարական գանձարանին, ալնտեղ էլ համակենտրոնանում էին ամենամեծ կապիճարանին, ալնտեղ էլ համակենտրոնանում էին ամենամեծ կապիճարանները: Գանձարանն ալն մոնոպոլ տնտեսականները ցարական վաճառականների միջոցով: «Մուշոր վաճառականները ցարական առևտրի—խոհրդականները (комерции советники) և միջնորդներն են, նրանք անասահմանափակորեն կառավարում են առևտուրն ամբողջ պետության մեջ»,—գրում է ոտարեկրկացի Կիրուրգերը... Նրանք ցրված են ամբողջ պետության մեջ և ամենուրեք իրենց միջման համաձայն ողավում են առաջինը գնելու արտոնությունից, ինկուզ և ցարի հաշվին գործելու շլինելին»:

Գանձարանի և իշխանախոյնների հետ կապեր ունեցող առանձին խոչոր վաճառականների կապիտալ կուտակելու գործում հրապակաճ դեր էր խաղում նաև փրկանքի սխտեմը. դանձարանի կողմից փրկանքով (ОТКУП) նրանց հանձնվող ողու առեկտուրը և մաքսային տուրքերի հավաքումը հսկայական շահույթներ էյին տալիս նրանց:

Ամենախոչոր առևտրական գործառնությունները կատարվում էյին արտաքին առևտրի կապակցությամբ: Մինչև XVI դարը Ռուսաստանի արտաքին առևտրի գլխավոր կետը Նովոգորոդն էր: XVI դարի կիսից Արևմուտքի հետ ունեցած առեկտրի գլխավոր կենտրոնը դառնում է Արխանգելսկը: Ոտարերկրացիները մի ամբողջ շարք արտոնություններ են ստանում և ձգտում են վաճառել առևտուր անել ուս վաճառականների հետ, այլև համեմատմիջան սպառողին և արտադրողին:

«Սոստոլոթյունից» («СМУТА») հետո ուսական առեկտրական կապիտալը պետք է դիմանար ոտարերկրյա կապիտալի դեմ մղվող պայքարին, վորը խոսվություն եսոխայում Ռուսաստան էր թափանցել և սկսել էր գործառնություններ կատարել վաճառել արտաքին, այլև ներքին առևտրում:

Մոսկվայի և բոլոր քաղաքների առևտրականները 1627 թ. մի խնդրադրով դիմում են ցարին, վոր ոտարերկրյա վաճառականներին վտարի Ռուսաստանից, վորովհետև նրանք ոգտվելով խոսվություն տարներից, Արխանգելսկից մուտք են գործել և այլ քաղաքներ՝ մինչև Ուստյուգ, մինչև Վորոգդա, Յարասլավլը և Մոսկվա, չինել իրենց համար տներ, հող են դնել, իրենց ապրանքները բերել վաճառելու՝ ուրիշներինը չհավանելով և այլն:

Ռուսական տեղական առևտրական կապիտալի ուժեղացման հետևանքով XVII դարում ոտարերկրացիները գրկվում են արտոնություններից և հետ մղվում անմիջական արտադրողից և սպառողից:

Ռուսաստանի արտահանության գլխավոր առարկաները XVI դարում կազմում էյին մորթիները, ճարպը, կալիոնը (КОТЛЫ), խալթալը, մեղրամոմը, պարսկական մետաքսը, հյուսվածքները և այլն: XVI—XVII դարերում հացահատիկի արտահանությունն անկանոն էր և համեմատաբար մեծ չէր: Այսպիսով գլխավորապես արտահանվում էյին անասնապահության, վորսորդության և անասնապահության արդյունաբերության արդյունքները: XVII դարում արտաքին առեկտուրը միայն չնչին չափով կարող էր ազդել ուսական

գյուղատնտեսության բախտի վրա, վորը գլխավորապես հացահատիկային էր: Այստեղ վճռական նշանակություն ուներ ներքին առևտուրը: Իսկ Ռուսաստան էյին ներմուծվում մահուդներ, պղինձ և պղնձադար, յերկաթ և յերկաթալար, արծիճ, գինի, թանկագին քարեր, թուղթ և այլն յայսինքն՝ արդյունադործող արդյունաբերության առարկաներ և հսկայական չափով փարթամության առարկաներ: Ռուսաստանն առևտուր էր անում կրավորական ձեվով, այսինքն՝ առևտրական նավատուրմ չուներ, այլ վաճառում էր դնում էր Արխանգելսկ յեկած ոտարերկրյա առևտրականներից: Արտաքին առևտուրը Ռուսաստանին տալիս էր արծաթ և վոսիկ, վոր Ռուսաստանում XVII դարում դեռ չէր արդյունահանվում:

Վերջացնելով XVI—XVII դարերի արդյունաբերության և առևտրի զարգացման ընդհանուր բնութագիրը, անհրաժեշտ է ամենից առաջ ընդգծել, վոր արդյունաբերությունը հիմնականում դեռ իր զարգացման արհեստային ստադիայի վրա յեր գտնվում: Արհեստի վերածումը կապիտալիստական արդյունաբերության XVII դարում սկսվել էր, բայց այդ վերածումը կատարվում էր ամենանյալ պրոդրսիվ ուղիով՝ մանր ապրանքային արտադրությունը կապիտալիստական արդյունաբերության տնային սխտեմին փոխվելու միջոցով: Ինչպես արհեստավորը, այնպես էլ «տնայնագործը» դեռ հսկայական չափով կապված էյին գյուղատնտեսական արտադրության հետ, իսկ քաղաքային բնակչությունը շատ դանդաղ էր աճում: Այս պատճառով, չնայած արհեստի և «տնայնագործական արդյունաբերության» զարգացմանը, գյուղատնտեսական արդյունքների ներքին շուկան իր զարգացման համար XVI դարում բավական ուժեղ դարկ ստանալով՝ հետագայում շատ դանդաղ էր զարգանում: XVI—XVII դարերում առկա յեն կապիտալիստական մանուֆակտուրաների միայն ամենատարրական սաղմերը: Արդյունաբերության այնպիսի ճյուղեր, ինչպես մահուդի, յերկաթաչինական և փարթամության առարկաների արտադրությունը, վոր Արեմոյան Յեվրոպայում արդեն XVI դարից արհեստը մանուֆակտուրայի վերածվելու գործում առաջին տեղն էյին բռնում (Մարքան այդ դարից է հաշվում Արեմուտքի արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման մանուֆակտուրային չըրջանը), Ռուսաստանում քիչ-չատ զարգանում և մանուֆակտուրաների ձև են ստանում միայն XVIII դարում:

Ռուսաստանի խոչոր կապիտալիստական արդյունաբերության զարգացումն արդենկող հիմնական մամենաները կարելի է համա-

քել հետեւյալը — արհեստային շրջանի թույլ տրադիցիաները, հե-
տեաբար և արհեստային տեխնիկայի թույլ զարգացումը, այս պատ-
ճառով պետութիւնն ստիպւած էր ստաբիլիւրացնել արհեստավոր-
վարպետներ բերել։ Կապիտալների թույլ կուտակումը հենց ար-
դյունաբերութեան մեջ, կապիտալները գլխավորապէս կուտակվում
էին գյուղատնտեսական հումութի առեւտրականների ձեռքում,
վորոնց մեջ կային նաև շատ կարլածատներ, իսկ գրանց առեսու-
քը շատ դժվարութեամբ էր դնում արդյունաբերական ձեռնարկա-
տութեան բոլորովին անձանտի ստապրեզը, այս պատճառով պե-
տութիւնը պետք է ամեն կերպ խրախուսեր կապիտալի ներդրումն
արդյունաբերութեան մեջ՝ հակադրական նպատակներ տալով։ ճորտա-
տիրական իրավունքով ճնշված գյուղական մանր արհեստավորնե-
րին շահագործելու լայն հնարավորութիւններ, ստանց նրանց մա-
նուֆակտուրայում միասնորէրու, հետեւաբար և ստանց վորեւէ կա-
պիտալ ծախսում տնելու։ արդյունաբերութեան արդյունքները ներ-
քին շուկայի թույլ զարգացումն այն բանի շնորհիւ, վոր XVI դա-
րում զարգանում էր գյուղացիների ամբողջումը և նրանց դաժան
շահագործումը կարլածատների ձեռքով։ վերջապէս մեր արդյու-
նաբերութեան արդյունքները համար արտաքին և գաղութային շու-
կաների լիակատար բացակայութեան, բնդհակառակը, ոտարեր-

Գաղութների կողոպուտը և գաղութային առեւտուրը հակադա-
դան դեր խաղացին ֆեոդալիզմի քայքայման և արտադրութեան
կապիտալիստական յեղանակի զարգացման գործում։ «Գաղութնե-
րը վաճառքի շուկա էին ապահովում նոր ծագող մանուֆակտուրա-
ների համար, իսկ այդ շուկայի մոնոպոլ տիրապետումն ապահո-
վում էր ուժեղացրած կուտակումը։ Յեւրոպայի սահմաններից
դուրս կողոպուտի, բնիկներին ստրկացնելու, սպանութիւնների
միջոցով ձեռք բերվող գանձերը հստում էին մետրոպոլիտ և այդ-
տեղ կապիտալի էլին փոխվում» (Մարքս)։

Իհարկէ, XVII դարում Ռուսաստանն էլ գաղութային նվա-
ճումներ էր տնում և գաղութներ ուներ (Ուկրայինա, Ներքին Պո-
վոլթիէ, Ուրալ, Սիբիր)։ Բայց այդ գաղութներն իրենց անտեսա-
կան նշանակութեամբ վոչ մի կերպ չէին կարող համեմատվել ու-
րինակ, Հնդկաստանի, Ամերիկայի հետ և այլն։ Այդ գաղութնե-
րում չկային դարեւոյ կուտակված կուլտուրական արժեքներ, Սի-
բիրն մետաղագործական բոլոր զարգանալ և սկսում միայն XVIII

դարում։ Դրա հետ միասին այդ գաղութները հանդես էլ չէին դա-
լիս իբրեւ վաճառքի շուկաներ մեր մանուֆակտուրաների համար։
Իսկ այդ գաղութների շահագործումը գլխավորապէս կատարվում
էր սղնջականների ձեռքով՝ դրանցում ճորտատիրական տնտեսու-
թիւնը տարածելու ձեռք կամ առեւտրական կապիտալի միջոցով,
վոր ամենասերտ կերպով կապված էր աղնվականութեան հետ (ու-
րինակ՝ Սարոգոնովները)։ Թե մեկ և թե մյուս դեպքում գաղութ-
ները բեղմնավորում և ամբողջում էլին ճորտատիրական տնտե-
սութիւնը և վոչ թե կապիտալիստական արդյունաբերութիւնը։

ՃՈՐՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱՌԿՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ XVI—XVII դԱՐԵՐՈՒՄ։

Առեւտրա-դրամական հարաբերութիւնների զարգացումը
XVI—XVII դարերում պետք է իր ազդեցութիւնն ունենար ֆեո-
դալների և գյուղացիների տնտեսութեան վրա։ Այդ ազդեցութեան
ստաջին հետեւանքը խոշոր ֆեոդալական վոտչինային տնտեսու-
թեան կրիդիան էր։ Կարծես թե ֆեոդալների թիկունքում աճած ա-
ռեւտրա-դրամական հարաբերութիւնները նրանց կանգնեցրին փո-
ղի հակադրույն և շարունակ ուժեղացող իշխանութեան փառտի ա-
ռաջ։ Ֆեոդալները շարունակ ալիկի ու ալիկի մեծ չափով սկսեցին
փողի կարիք դրալ։ Բայց նրանց ֆեոդալական խոշոր վոտչինանե-
րը, վորոնցում ամբողջ տնտեսութիւնը կառուցված էր վոտչինայի
ներքին միջոցներով իրենց հիմնական պահանջները բավարարելու
սկզբունքի վրա, վորոնցում հակադրական չափով գերիշխում էին
նատուրալ տուրքերը և հողերը շատ ցրիվ յեկած էլին, վորոնցում
հողի մեծ մասը առանձին հողարածիկներով և դրանց վրա ստրող
գյուղացիներով ծառայութեան փոխարեն ծառաներին — աղնվական-
ներին բաժանելու սխաւմն էր իշխում, — Իհարկէ, չէին կարող ա-
րադ հարմարվեցին փող ստանալու գործին, մանավանդ վոր խոշոր
ֆեոդալներն իրենք նատուրալ-սպասողական հարաբերութիւնների
սղայմաններում դատարարակամ լինելով, բնդունակ չէին «ձեռ-
նարկուտեր-տնտեսատիրոջ» դերում հանդես դալ, նրանք ալիկի
շուտ ոտոյմիկներ էլին կամ պատերազմի հետ կապված պետական
գործերով էլին զբաղվում։ Այս ամենի շնորհիւ XVI դարի խոշոր
բայարութիւնը հակադրական չափով պարտքերի մեջ էր թաղված և
նրա անտեսական ուժը թուլացած էր։

Առեւտրա-դրամական հարաբերութիւնների զարգացումը տրն-
տեսապէս թուլացնելով խոշոր ֆեոդալներին, բնդհակառակը, ու-

ժեղացրեց միջին հոգառներին՝ ազնվականներին—Մոսկովայի մեծ իշխանի, ուղեւային իշխանների և բոյարների ազգական ծառաների խմբակը։ Նրանք արդեն առաջ էլ համեմատաբար փոքր հոգաբարձիների և փոքրաթիվ գյուղացիների տեր լինելով՝ պետք է հոգային իրենց անասնաբույժները նորմալ ձևով վարելու մասին, այդ պատճառով նրանք իրենց անասնաբույժներն առեւտրա-գրամական հարաբերութիւններին արագ հարմարեցնելու բոլոր միջոցներն ունեյին, հենվելով այն գրամական ուժեր վրա, վոր Մոսկովայի մեծ իշխանը ծառայութեան համար նրանց տալիս էր։

Այդ հարմարումը գյուղացիների շահագործումը մեծացնելու գծով բնթացավ։ Ենդելսը Գերմանիայի վերաբերմամբ փայտուն կերպով յերեւան հանեց այն խթանները, վորոնք առեւտրա-գրամական հարաբերութիւնների զարգացման ժամանակ ազնվականին զրդում էին գեպի գյուղացու շահագործումն ու ժեղացնելու ուրբոտացան։ Քաղաքի պատրիցիաների փարթամ կյանքը հանդիսալիս տալիս կարվածատեր ազնվականներին, վորոնք կոպիտ կերակրով էին սնվում, կոպիտ հագուստ հագնում, անճոռնի կարասիներ գործածում։ Բայց վարակից ձեռք բերեցին այդ գեղեցիկ լիւրերը։ Մեծ ճանապարհի վրա ալպակութիւն անելը շարունակ ափելի վտանգավոր և ավելի անհաջող էր դառնում։ Իսկ գնելու համար փող էր հարկավոր, այդ էլ կարելի չէր ձեռք բերել միայն գյուղացիների միջոցով։ Այստեղից էլ բղխում է գյուղացիները նոր ճնշումը, բահրայի և կոռի մեծացումը» (Ֆ. Ենգելս)։

Առեւտրա-գրամական հարաբերութիւնների զարգացումը հնարավորութիւն էր տալիս ամենից առաջ գյուղացիների նաւորալ տուրքերը դրամականով փոխարինել։ Ինչպես վերելը նշեցինք, XVI դարում գյուղատնտեսական արդյունքների ներքին շուկայի դարգացումը բավական ուժեղ դարկ ստացավ. հենց գրանով գյուղացիների համար հնարավորութիւն ստեղծվեց գյուղատնտեսական հումուլթի վաճառել և գրանից ստացվող դրամով վճարել գրամական բահրան։ Յեւ իսկապես, գյուղացիների աստիճանաբար շուկային հարաբերութիւնների մեջ քաշվելը բնութագրող մեծ նշուլթ ունենք։ Գյուղացիները քաղաքների շուկան էին բերում հացահատիկ, միս, կաթ և այլն ու շատ հաճախ այդ բոլորը գյուղերում նրանցից գնում էին մեծագնաւորները, վորոնք գյուղերում վաճառում էին արհեստի արդյունքները։

Նաւորալ տուրքերի դրամականի փոխելը և վերջիններս

մեծանալն անկասկած խթանում էին գյուղացիների շուկա դուրս գալը։ «Անկասկած, դրամական բահրաներն ու տուրքերն իր ժամանակին փոխանակութեան զարգացման կարեւոր գործոն էին» (Ղ. Ենին)։

Գյուղացիական անասնաբույժներն առեւտրա-գրամական հարաբերութիւնների մեջ քաշվելու կապակցութեամբ նրանց մեջ սկսում են զարգանալ դիֆերենցիացիայի պրոցեսները։ Նովոպոլսկի մարզի գյուղացիների դիֆերենցիացիան XV դարում պիտցովի գրքերով ուսումնասիրող ընկ. Մեերսոնը գրում է. «XV դարի վերջի պիտցովի գրքերն ուշադիր կարգալիս պիտք է նկատել, վոր գյուղացիների մեջ, բացի իրենց բաժնեհոյի շահագործումից, լայնորեն տարածված է պետական «վարելահոյի» վարձակալութիւնը փոփոխ. հատկանալի չէ, վոր այդ վարձակալութիւնը մատչելի չէ միայն գյուղացիական անասնաբույժներին յարձրագոյն խմբակներին»։

Սրա կողքին դոյութիւն ունի բավական տարածված մի յերեւոյթ՝ գյուղացիները շահագործում են հենց իրենց համագյուղացիների վարձու աշխատանքը հանձնիս ալպակ կոչված «защётник»-ները, «добыль»-ները և այլն, այսինքն՝ հանձնիս գյուղի ամենաշքովոր մասի, անհող ու անտուն գյուղացիների։

Բայց գյուղացիական անասնաբույժներին մեջ վերելը նշված պրոցեսները չի կարելի չափազանցել։ Ռուս գյուղացիութիւնը XVI դարում միայն սկսում է իսկական ձեով սերտորեն կապվել շուկայի հետ, գյուղացիական անասնաբույժները համառ դիմադրութիւն է ցույց տալիս առեւտրա-գրամական հարաբերութիւնների քայքայիչ աղգեցութեանը։ Դիֆերենցիացիան նոր միայն սկսում է զարգանալ, և այս պատճառով Ռուսաստանի վերաբերմամբ XVI—XVII դարերում չենք կարող հաստատել ունեւոր գյուղացիների խմբակի լայն զարգացումը, վորոնք կարող լինեն Ֆեոդալների համար ֆերմերներ հանդիսանալ, վորոնց նրանք կարող լինեյին իրենց հողը տալ, դրանից դուրս քելով գյուղացիների մնացած մասին, ինչպես այդ յեղալ, որինակ, Անդրիայում։ Անդրիայում այդպիսի ֆերմերներին ստեղծման պրոցեսը պատմութեան խոր անցյալին և վերաբերում է անմիջականորեն կապված և քաղաքները լայնորեն զարգացած սիսակմի հետ, հետևաբար և այն ատեւորի հետ, վոր գյուղացիներն ունեյին այդ քաղաքների հետ։ Ինչպես արդեն վերելը նշվեց, մեղ մոտ մինչև XVI դարը քաղաքները շատ թույլ էին զարգացած, և գյուղացիները սակաւ էին շուկա դուրս

դարձ: XVI—XII դարերում կալվածատերը գործ ունեւ աշխատիսի գյուղացիական տնտեսութեանը հետ, վորոնց ներքին տնտեսական կողմակերպութեանը դրամական հարաբերութեանը դեռ չնչին դեր էին խաղում, այդ պատճառով դրամական բաճարան տեղիկ ֆեոդալական բնույթ էր կրում, համատեղելով նախադրյալ բաճարանի և հաճախ կոտի հետ: Հարկ էր լինում դրամական բաճարան ուղղակի գործով շորթել գյուղացիներից, այս պատճառով, ինչպես ներքին կտեսնենք, Ռուսաստանում XVI դարից սկսած նախադրյալ բաճարանից մասնակիորեն դրամական բաճարաններին անցնելը կապված էր վոչ թե ճորտատիրական իրավունքից գյուղացիներին ազատագրելու հետ, ինչպես այդ յեղով Արեւմուտքում, այլ ճորտատիրական իրավունքի ուժեղացման հետ:

Գյուղացիներից դրամական բաճարան ստանալու մեծ դժվարութեան պատճառով՝ կալվածատերերն ոգտագործում են փող ստանալու մի այլ յեղանակ, վոր կալվածատիրական տնտեսութեան ավանդութեանը տեսակետից ամենից հեշտ էր, — նրանք լայնացնում են իրենց սեփական վարելահողը, դրա մշակման հաճար աշխատանքի կոչելով գյուղացիներին իրենց ինվենտարով (կոտ), և ստացվող գյուղատնտեսական հումուլթի մի մասն էլի գյուղացիների սայլերով քաղաք ստանում ու վաճառում: XVI դարում արդեն սակավ չէին այն դեպքերը, յերբ աղայի վարելահողը կալմում էր ավայլ փողինայի կամ կալվածի տերոյջ հեղիվելիք տարածութեան 16, 35, 38 և նույնիսկ 56% (Ռոսիոյ):

«Մոսկվայի պետութեան մեջ ամենուրեք, վոչ միայն մենակ եւս կոտորողի մարգում, — դրում է մի այլ հետադոտող, — նոր հողեր են կերկվում, նոր դաստակերտեր և նոր գյուղեր շինվում, պարագումներ կենդանանում: Եստ բանվորական ձեռքերի պահանջ է ստեղծվում» (Իրեկով):

Գյուղացիական տնտեսութեանը դեռ թույլ ապրանքայնացման պայմաններում, դրամական բաճարանների մեծացումը, մասնաւոր գյուղացիական տնտեսութեանը կոտի տակ գնելու առումը, վոր խախտում էր այդ տնտեսութեան ինքնուրույնութեանը, անխուսափելիորեն պետք է ստաջ բերելին արտատնտեսական հարկադրանքի ուժեղացում այն ձևով, վոր գյուղացիներն անձնական կախում ունենային կալվածատերերից: Տվյալ աստիճանում գյուղացիների և կալվածատերերի փոխհարաբերութեանը այս փոփոխութեան արտահայտից այն բանով, վոր բաճարանների և կոտի քանակը վորոշելիս կալվածատիրոջ կամայականութեանը աճեց: Յեթն աստաջ աղայի և կոտի մակարդակը վորոշվում էր հին ժամանակներով, սովորութեանով, ավանդութեամբ, սպա աշխատի կոտի վորոշվելը լորտը ավանդութեանը կախում էր կալվածատիրոջը: Մոսկովի թղթերը (ВВОННЫЕ ГРАМОТЫ) վոր մեծ իշխանը տալիս էր կալվածատերերին, յերբ նրանց շորթում էին Նովոգորոդի լայնքներից դրամական հողեր և գյուղացիների, դժագրում են գյուղացիների վիճակի փոփոխման վորոշումները, այսինքն՝ նրանց իրավադրկութեան աճումը: Այդ թղթերում հրահանգվում էր, վոր կալվածատերերի հողերի վրա տալթերում հրահանգվում էր, վոր կալվածատերերն ազատ են իրենց յեկամուսանելու ավելացնել ի հաշիվ գյուղացիների, միայն թե այդ չպետք է վնասի մեծ իշխանների հասուլթներին:

Արդեն ստաջ էլ պարտքի մեջ թաղված և պարտքը չափած գյուղացիները կալվածի հետ միասին վաճառվում էին, իսկ աշխատի փոխարկման, կալվածի մասնաւորման ժամանակ և այլն, վոր հետեւում էր հին հողի ուժեղացում մորելիդացիայի, ինչ վոր կալված էր կալվածատերերին հող տալու հետ, գյուղացիները փոխարկվում, բաժանվում և վերանակեցվում էին հողի հետ միասին:

Ազնվական-կալվածատերերի տնտեսական ուժեղացումը պետք է նրանց քնդհարման հասցներ խոշոր ֆեոդալների հետ: Կալվածատերերն աշխարհ տնկել էին ֆեոդալների հողի վրա, այդ հողի վրա տալթող գյուղացիների բանվորական ձեռքերի վրա, և վերջում պետ ցանկանում էին պետական իշխանութեան ապարտոր լիովին իրենց ձեռքը ձգել, դրա միջոցով իրենց անտեսական դրութեանը լայնելու համար: Կալվածատերերի շահերը դուրսդրվում էին լայնելու համար: Կալվածատերերի շահերը դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին, վորի համար դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին, վորի համար դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին: Ֆեոդալական իշխանութեանը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական բաժանվածութեան և ինքնավարութեան պայմաններում: Այդ կապիտալը ճրկում էր ամբողջ անբերտորիայի վրա իշխող կենարտնացած պետութեան և ամուր իշխանութեան, վորը կարող լինել ստանալ տնտեսական կապիտալի համար ստարերկրյա պետութեանը կալվածատերերի հետ միասին վաճառվում էր, վոր կալվածատերերն ազատ են իրենց յեկամուսանելու ավելացնել ի հաշիվ գյուղացիների, միայն թե այդ չպետք է վնասի մեծ իշխանների հասուլթներին:

Ազնվական-կալվածատերերի տնտեսական ուժեղացումը պետք է նրանց քնդհարման հասցներ խոշոր ֆեոդալների հետ: Կալվածատերերն աշխարհ տնկել էին ֆեոդալների հողի վրա, այդ հողի վրա տալթող գյուղացիների բանվորական ձեռքերի վրա, և վերջում պետ ցանկանում էին պետական իշխանութեան ապարտոր լիովին իրենց ձեռքը ձգել, դրա միջոցով իրենց անտեսական դրութեանը լայնելու համար: Կալվածատերերի շահերը դուրսդրվում էին լայնելու համար: Կալվածատերերի շահերը դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին, վորի համար դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին, վորի համար դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին: Ֆեոդալական իշխանութեանը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական բաժանվածութեան և ինքնավարութեան պայմաններում: Այդ կապիտալը ճրկում էր ամբողջ անբերտորիայի վրա իշխող կենարտնացած պետութեան և ամուր իշխանութեան, վորը կարող լինել ստանալ տնտեսական կապիտալի համար ստարերկրյա պետութեանը կալվածատերերի հետ միասին վաճառվում էր, վոր կալվածատերերն ազատ են իրենց յեկամուսանելու ավելացնել ի հաշիվ գյուղացիների, միայն թե այդ չպետք է վնասի մեծ իշխանների հասուլթներին:

Ազնվական-կալվածատերերի տնտեսական ուժեղացումը պետք է նրանց քնդհարման հասցներ խոշոր ֆեոդալների հետ: Կալվածատերերն աշխարհ տնկել էին ֆեոդալների հողի վրա, այդ հողի վրա տալթող գյուղացիների բանվորական ձեռքերի վրա, և վերջում պետ ցանկանում էին պետական իշխանութեան ապարտոր լիովին իրենց ձեռքը ձգել, դրա միջոցով իրենց անտեսական դրութեանը լայնելու համար: Կալվածատերերի շահերը դուրսդրվում էին լայնելու համար: Կալվածատերերի շահերը դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին, վորի համար դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին, վորի համար դժվար էր գորտնուրական կապիտալի շահերին: Ֆեոդալական իշխանութեանը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական բաժանվածութեան և ինքնավարութեան պայմաններում: Այդ կապիտալը ճրկում էր ամբողջ անբերտորիայի վրա իշխող կենարտնացած պետութեան և ամուր իշխանութեան, վորը կարող լինել ստանալ տնտեսական կապիտալի համար ստարերկրյա պետութեանը կալվածատերերի հետ միասին վաճառվում էր, վոր կալվածատերերն ազատ են իրենց յեկամուսանելու ավելացնել ի հաշիվ գյուղացիների, միայն թե այդ չպետք է վնասի մեծ իշխանների հասուլթներին:

բին մի տեղ նվաճել: Մոսկվայի մեծ իշխան Իվան Ահեդի ղեկավարությամբ մանր վասսալիտեալ, առևտրական բուրժուազիայի պաշտպանությամբ, այսպես կոչված ուլրիչնիսայով դաժան հարված է հասցնում Ֆեոդալիզմին, դրա հին ձևին՝ կալվածների գրավյունը խախտելով և սահմանափակելով նրա քաղաքական ազդեցությունը պետության մեջ:

Գրաված խոշոր հողատերեր և դրանց վրա ապրող գյուղացիները բաշխվեցին կալվածատեր-ազնվականներին, սնտեսայես և՛ ավելի ուժեղացնելով նրանց:

Բայց դրա հետ միասին ուլրիչնիսայի տերերը սկիզբ դրեց մի կար կրիգիսի, վոր ընդգրկեց Մոսկվայի պետության գյուղատեր-առնությունը և քաղաքները XVI դարի 70-ականներին:

Այդ կրիգիսն արտահայտվեց Մոսկվայի կենտրոնի, Նովոդրո-դի մարզի մասնաշաղկապի ամայացումով և գյուղատնտեսական ու քաղաքային բնակչության հոսանքով դեպի հարավ, հարավ-արե-վելք, Պոլոտսկ, Մերձկամյան շրջանը և նույնիսկ դեպի հյուսիս: Նովոդրոդի մարզի գյուղական վայրերում, ըստ պատմարան Ռոմ-կաններում կազմում էր ընդամենը 6,2%, 1570-ական թվա-րում—57,1%, իսկ 1580—1596 թ.—82,2%:

Ամայացման պատկերը առկայություն է: «Շեկունի հնգամուսի (ПЯТИНА) (Նովոդրոդի մարզ) 1571-1576 թ. թ. պիսցովի դիրքը հսկայական գերեզմանատան է նմանվում, վորի մեջ տեղ-տեղ դեռ կենդանի անձեր են թափառում: Վոչ միայն առանձին գյուղեր և կալվածներ, այլև ամբողջ յեկեղեցական համայնքներ ամայի յեն, հողերում անտառներ են աճել, ապարանքներն ավերվել» (Զա-գորսկի):

Կենտրոնական մարզում, վորտեղ 20 գավառ կար, էլի նույն պատմարանի ավայանքով, 1550—1560 թ. թ. ամայի գյուղերը 14% էլին կազմում, իսկ 1580—1590 թ. թ.—49%:

«Ըստ պիսցովի դրքերի՝ Մոսկվայի գավառում 1584—1585 թ. բնակավայրերի թիվը 2697 էր, դրանցից բնակելի էլին 687 և ամայի—2009, հետևաբար բնակելի վայրերում մնացել էր միայն 25%: Բնակչության հեռացմանը զուգահեռ նվազում է հողի այն տարածությունը, վոր յեռադաշտյան սիստեմով է մշակվում, տա-րածվում է միադաշտյան, յերկդաշտյան սիստեմը և մնացած ամ-բողջ հողը պարագուտի յե վերածվում» (Ստաշեվսկի):

Այսպիսի ամայացման յենթաբնակչին նաև քաղաքները: Կո-րոնայում և Մոսկվայում, վորոնց նկարագրությունը կատարվել է 1578 և 1594—1596 թ. թ., ծխերի ճնշող մասն ամայի յեր: Այս-պես, առաջինում բնակված են ընդամենը 32½ ծուխ, ամայի—662, յերկրորդում բնակված են—205, ամայի—1573 ծուխ:

Իսկ ինչո՞վ բացատրել Նովոդրոդի մարզի և Մոսկվայի կենտ-րոնի աշտպիսի արագ ամայացումը:—Իհարկե, հսկայական դեր խաղաց օգրիչնիսան:

Ուլրիչնիսայի տերերն ուղեկցվում էր բոյարներից եքսպրոպ-րիացիայի յենթաբնակչի գյուղացիների կողմից և քայքայու-մով: Այս մասին բոլորովին պարզ կերպով խոսում է սպրիչնիկ Հենրիխ Շտոպենն իր հիշողություններում. «Մեծ իշխանն ուղե-վորվեց կողոպտելու իր սեփական ժողովուրդը, իր հողը և քաղաք-ները: Յեռ էլ մեծ իշխանի հետ էլի մեկ ձիով և յերկու ծառայով... Իսկ յերբ վերադարձա իմ կալվածը 49 ձիով, ապա դրանցից 22 լծված էլին ամեն տեսակ բարիքով բարձած սահնակներին» (Շտո-պեն):

Այդ շրջանի բնակչությունը ցուցակագրող գրադերները (писцы) հաճախ մատնանշում են, վոր Լիտվայի դեմ մղած պատերազ-մը Նովոդրոդի մարզի ամայացման պատճառ հանդիսացավ:

Արտաքին մոմենտներից ամենահիմնականը պետք է համարել Ղրիմի թաթարների արշավանքը, վորոնք ամայացրին իրենց առ-ցած ճանապարհը և ալրեցին նույնիսկ Մոսկվան: «Կիսով չափ թա-թարները քայքայմանը պետք է վերագրել այն համարյա հանկար-ծակի ամայացումը, վոր հետադուրդները հաստատում են կենտ-րոնական գավառների վերաբերմամբ՝ սկսած հենց 70-ական թվա-կաններից» (Պոկրովսկի):

Բայց այս բոլոր զուտ արտաքին պատճառներով չի կարելի բա-ցատրել այնքան նշանավոր ամայացումը: Գլխավոր պատճառը պետք է վորոնել գյուղացիների չահադործման ուժեղացման մեջ: Առևտրա-դրամական հարաբերությունների աճման և հին ֆեոդա-լական վտարիքների հաշվին կալվածատերական հողատիրությունն աճման կապակցությամբ: Կալվածատեր-ազնվականները տենդորեն ձգտում էլին ողտադործել իրենց համար նպատակավոր կոնյունկ-տուրան, վոր ստեղծել էլին ուլրիչնիսան և առևտրա-դրամական հարաբերությունների աճումը, և քաժում էլին գյուղացիների բո-լոր հյուսթերը: «Կալվածի հափշտակիչ չահադործումը նրանից ըստ հնարավորին կարճ ժամանակում հնարավորին չափ շատ վնաս

առանալու ձգտումը նույնպես բնորոշ է մեր XVI դարի կալվածա-
աների համար, ինչպես վոր դրամական տնտեսութեան վաղ ժա-
մանակում ամեն տեսակ «ձեռնարկատերերի» համար» (Պոկլու-
վախի) : Գների անկումը նրանց մղում էր այդ ուղիով : այն, ինչով
առաւ արի առաջ կարելի յեր վաճելու է կերպով ապրել, այժմ ար-
գեն քիչ էր :

Արագ աճում են դրամական և նստուրայ բաճարները, աճում
է կտր, վորի մեջ են քաշվում գյուղացիական տնտեսութեանները :
Գյուղացիական տնտեսութեան սկսում է կորցնել իր նախկին արն-
աւանակն ինքնուրույնութեանը և անկախութեանը : Աստիճան է
չահագործման հին, «սովորական» նորմաները : Մեծանում է պե-
տական տուրքը : Գյուղացիներին այլ բան չէր մնում անել, քան
վերահաս ճորտացումից փրկվել՝ փոխելով կալվածատիրական
չահագործումից դեռ ազատ մնացած Պոկլովի, հարավի և այլ
անբխտորիաները, վոր ազատվել էին թաթարների ջախջախման
հետեւանքով :

Իրագեկ մարդիկ կրկին մոռենաւ բնակչութեանը ցուցա-
կադրող դրագիրներին պատասխանում էլին, վոր գյուղերն ամա-
յացել են «կալվածատերերի շնորհիվ», «կալվածատերերի գողու-
թեան շնորհիվ», «կալվածատերերի տուրքերի շնորհիվ», «կալ-
վածատերերի բռնութեան շնորհիվ» «գյուղացիներն անհայտ կեր-
պով ցիրուցան են յեղել» : Ապա «ցարական հարկերի շնորհիվ»,
վորով հետո տուրքն ավելի շատ է, քան ծխի յեկամուտը և այլն :

«Սովորութեան» եզրիսան, յեր համարյա յերկու տասնամյա-
կի ընթացքում Ռուսաստանում իշխում էր խոյտաբար կենսորա-
կանութեանը մինչև յեկերը ներստայ, իհարկի հսկայական չա-
փով նպաստեց անմիջական արտագործողների քաջայմանը : Նովո-
բոգի մարզում և Մոսկովայի կենտրոնում մնացած գյուղացիները
և արհեստավորները մաստաշորեն քաջայմում են և մուրացկի վի-
ճակի մատնվում : Անմիջական արտագործողների քաջայման փա-
ցուցանելը հանդիսանում է տնանկների (добыль), այսինքն՝ ին-
վենտար չունեցող, աղքատ գյուղացիների աճման փաստը : Շեքոնի
հնգամասի պիսցովի գրքի տվյալով 1576 թ. 908 ծխին ընկնում էր
240 աղքատ ծուխ : Անդրսոսկովյան 30 գավառին վերաբերող ա-
վելի լրիվ մասնաշաղկան տվյալների համաձայն XVII դարի 20-ա-
կան թվականներում (կրկին և խոռվութեան հետեւանքով) 27036
գյուղացիական ծխին ընկնում էր 18909 աղքատ ծուխ :

Գյուղացիներին հեռացում է մնացածների աղքատացումը նը-
պաստեց ճորտատիրական իրավունքի աճմանը :

Գյուղացիների ցրվելու և աղքատանալու կապակցութեամբ
անդի յե ունենում է՝ կալվածատերերի, և՛ խոչոր հողատերերի
քայքայումը : Պայքար է սկսվում մնացած բանվորական ձեռ-
քերի համար : Իրենց տնտեսութեանը պահելու և նորը ստեղծելու
համար կալվածատերերը փորձած յեղանակներ ունեյին : այդ-
ուրիշները գյուղացիներին իրենց կալվածք տեղափոխելը և ազա
նրանց փոխառվութեան, ճորտագործման միջոցով հողին ամրացնելն
էր և այլն : XVI դարի վերջում գյուղացիների տեղափոխութեանը
մաստաշական բնույթ ընդունեց :

Բայց գյուղացիներին տանելու համար անհրաժեշտ էր հին տե-
րից և ճարել նրանց բնակավարձը (пожизло) և պարտքը : Այս
դարձյալ կարող էլին անել խոչոր հողատերերը և վանքերը, վո-
րոնք մանավանդ թարխաններ ունեյին, այսինքն՝ արտոնութեան-
ներ պետական տուրքեր վճարելու ասպարիկում : Այս պատճառով
ժիջին կալվածատիրոջ բանը վատ էր, բանվորական ձեռքերը նրա-
նից հեռանում էլին :

Կալվածատերերի ընդհանուր աղքատացումը հարց առաջ բե-
րեց, վոր անհրաժեշտ է նրանց ողնութեան ցույց տալ նրանց վրա
հենվող պետութեան միջոցով : 1580 թ. վերացվեցին յեկեղեցիների
և վանքերի արտոնութեանները (թարխանները) :

Ըստ յերեւույթին այդ ժամանակ էլ հաստատվեցին արգելված
տարիները, այսինքն՝ գյուղացիներին արգելեցին իրենց տեղերից
դուրս դալ մինչև հատուկ հրամանի հրատարակումը :

Գյուղացիներին կալվածում պահելու ամենահուսալի միջոցը
փոխառվութեանն էր : Ահա ինչու այդ շրջանում լայն մասշտա-
բով աճում է գյուղացիների պարտապանութեանը : Թեև վո՛չ փո-
խառվութեանը, վո՛չ էլ արծաթը գյուղացուն ստրուկ չէին դարձ-
նում («служилая кабала»), սակայն դրանք առիթ էին տալիս վոր
գյուղացին կալվածում պահի : Դրա հետ միասին տեսնում ենք
նաև ճորտային ստրկութեան (холопство) պարգացումը : Քայ-
քայված գյուղացին ճորտային վիճակի յեր մատնվում է հենց դրա-
նով համալրում էր աշխատող բնակչութեան մշտական կաղմը, ըս-
տեղծելով ապագա ճորտ գյուղացիների կողերը : Պետութեան
այստեղ էլ ողնութեան հասավ կալվածատիրոջը : 1597 թ. հրամա-
նով ճորտագործութեամբ վերցրած փոխառութեան հնարա-
վարութեան չէր տալիս ճորտագործած ստրուկին իր պարտքերը վճար

ախուսամենայնիվ, թեև փոքրաթիվ, աղքատացած գյուղացիները կարելի չե տեսնել: Հետադարձված 58 կալվածից 33-ում գյուղացիները կոռային աշխատանքներ եյին կատարում, մեկ ղեպըում կալվածատիրոջն եյին տալիս հինգ խուրձից մեկը, 13 ղեպըում կոռից աղատվում եյին փողով: Տասնմեկ կալվածի վերաբերմամբ տեղեկութուններ չկան: Ամենաժանր կոռը—այդ կալվածատիրոջ համար ամեն յերկրորդ ուրը՝ այսինքն՝ շաբաթական յերեք ու աշխատելն է: Այդպիսի ղեպըում մնացած բոլոր նատուրալ և գրամական պարհակները մինիմումի յեն հասնում: Ամենաարտոնյալ կոռը—այդ շաբաթական մեկ ու աշխատելն է (վեց ղեպը), բայց այդպիսի կոռի ժամանակ բազմաթիվ նատուրալ և գրամական բահրաններ կան: Ամենատարածված կոռն ամեն չորրորդ ուրվա աշխատանքն էր: Կալվածատերերը շահագործման բոլոր յեղանակներէից բարձր են դասում կոռը: Բացառապես գրամական բահրային յեն անցնում այն կալվածատերերը, վորոնք իրենց կալվածներում չեն ապրում և չեն կարող ապրել, այլ քաղաքում են ապրում: Ընդհակառակը, գյուղացիները գրամական բահրան բարձր եյին դասում կոռից և այս պատճառով առաջին հնարավորութեան ղեպըում ջանում եյին աղատվել կոռից:

Իհարկե, կալվածատերը, իր սեփական տնտեսութեանը պարզացնելով, արտադրված արդյունքների մի մասը շուկայում եր վաճառում: Այս մասին վոչ մի կասկած չկա: Բայց շուկա դուրս գալը դեռ ամենեւին կալվածատիրոջը «ձեռնարկատեր» չեր դարձնում այս բառի արդի իմաստով: Արդի կապիտալիստ-կալվածատերն իր տնտեսութեանը շահույթ ստանալու համար ե կաղժակերպում, նա իր ստացած հավելյալ արժեքի խոշորագույն մասը նորից արտադրութեան մեջ և դնում: XVII դարի կալվածատերն իր տնտեսութեանը կաղժակերպում ե իր անմիջական պահանջների բավարարման համար, և շուկայում իր արդյունքների մի մասի վաճառքը նրա համար մի միջոց ե, վոր ստանա իր տնտեսութեան մեջ չարտադրվող փարթամութեան առարկաները, գինիները և այլն: Այս պատճառով ել կալվածատիրոջ տնտեսութեանն ախպես յերկար ժամանակ կարողացաւ հիմնվել ճորտատիրական աշխատանքի վրա:

Ճորտատիրական տնտեսութեանն ինչպես արտադրական հարաբերութեանների տեսակետից, այնպես ել տնտեսական ներքին կառուցվածքի (ստրուկտուրայի) տեսակետից ֆեոդալական տիպի տնտեսութեան ե, բայց ավելի սերտ կապված շուկայի հետ: Յեւ

միայն շուկայի հետ տեական սխտեմատիկ կապ ունենալու պրոցեսում նա սպառողական արժեք արտադրող տնտեսութեանից ապրանք արտադրող տնտեսութեան կիսովի:

Այդ տնտեսութեաններում նշվում ե նաև ճորտատիրական արդյունաբերական ձեռնարկատիրութեանը, վոր XVIII դարում ե դարգանալու:

ՌՈՒՍՍԱՍՏԱՆԻ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ (ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ) ԿԱԶՄՎԵԼԸ XVI—XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ.

Մոսկվայի մեծ իշխանի ղեկավարութեամբ այսպես կոչված «Ռուսիայի միավորման» պրոցեսը, վոր դժադրեցինք «Մոսկվայի պետութեան կաղժվելը» հատվածում, ամենեւին լիկվիդացիայի չենթարկեց հին ֆեոդալիզմի մնացորդները պետական կարգի ապարիզում, ինչպես վոր այդ մնացորդները լիկվիդացիայի չենթարկված նաև յերկրի եկոնոմիկայում: Ուղեկային խոշոր և մանր իշխանները և բոյարները, վորոնք ծառայութեան եյին անցել Մոսկվայի մեծ իշխանի մոտ, իրենց ձեռքին եյին պահել իրենց հրակայական հողերը, վորոնց բնակչութեան վերաբերմամբ նրանք լիակատար տեր ու իշխան եյին մնում, դատ ու դատաստան անելով և իրենց սեփական զորքն ունենալով: Խոշոր ֆեոդալները Մոսկվայի մեծ իշխանից ստանում եյին մարդեր կառավարելու համար և դառնում եյին կուսակալներ (наместники): Այդ կուսակալներն առանց վերահսկողութեան դատում եյին և ձեռքով ու նատուրայով հարկեր հավաքում, վորոնց միայն մի փոքր մասն եր դանձարան մտնում, իսկ մնացած մասը գործադրվում եր կուսակալի և նրա տան ապրուստի (կերակրման) վրա այս պատճառով այդ սխտեմը կոչվում եր «կերակրման» սխտեմ:

Խոշոր ֆեոդալները միավորվում եյին բոյարական դուժայում, վորի միջոցով ել խակապես առած իրականացվում եր Մոսկվայի պետութեան «միութեանը»: Թագավորը դուժայի անձնական կաղժում իշխող չեր, բոյարական ընտանիքները դուժայում տեղ եյին գրավում խիստ վորոչ կարգով ըստ իրենց մեծատոհմութեան: Մոսկվայի ցարն առանց դուժայի հետ խորհրդակցելու չեր կարող վոչ մի վճռական քայլի դիմել, իսկ քաղաքական կյանքի հանդիսավոր ղեպքերում (որինակ՝ խոշոր պատերազմներէ ղեպքում) դուժարվում եր զեմսկի ժողովը, այսինքն՝ ամբողջ գինավորականութեան ներկայացուցչութեանը: Բոյարութեան այս լիկվիդարիսիան ել կառավարում եր Մոսկվայի պետութեանն Իվան Ահեղի մանկահասակութեան տարիներում:

Խոշոր բոյարական հողատիրութեան վերեւ գծադրած կրէ-
զիտը նրան ստիպեց ջղաճգարար կառչել իշխանութեան և մաքսի-
մալ չափերով ոգտադործել կերակրումների սիստեմը: Այս սիս-
տեմը բնակչութեան ուղղակի կողոպտուտի փոխվեց:

Աճած առևտրական բուրժուազիան և ծառայող զինվորա-
կան-ազնվականների ամրացած հասարակական շերտը, վորոնք
իրենց տնտեսութեանն առևտուր-դրամական հարաբերութեան-
ներին հարմարեցնելու ուղին եյին մտել, բնականաբար տեղական
կառավարման այդպիսի սիստեմի ամբողջ ծանրութեանն առանձ-
նապես ուժեղ կերպով զգացին իրենց վրա: Իվան Ահեղը, հենվե-
լով մանր կալվածատերերի («боярские дети»), առևտրական
բուրժուազիայի և հյուսիսի ունեւոր գյուղացիների դժգոհութեան
գրա, վերացնում է «կերակրումների» սիստեմը, դրանով առաջին
հարվածը տալով հին ֆեոդալական բոյարութեանը: Կուսակալնե-
րի փոխարեն ռազմա-ֆինանսական կառավարման համար մտցը-
վում է բնակչութեանից ընտրված ընտրովի պետերի (излюблен-
ные головы) և այլն սիստեմը, վորոնց հաստատում էր թագավորը:
Գառ ու դատաստան անելու համար ստեղծվեցին քրեական հիմ-
նարկներ, նույնպես բնակչութեանից ընտրված անձերից: Իշխա-
նութեան և՛ մեկ և՛ մյուս որդանները գլխավորապես լցվում էյին
կալվածատերերով, վորոնց իբրև ոգնական հանդես եյին դալիս
մեծ մասամբ ունեւոր գյուղացիները:

Բայց այս հին ֆեոդալական մեծամեծների դեմ մղվող պայ-
քարի միայն սկիզբն էր: Հողը, բանվորական ձեռքերը, արա-
նութեանները և քաղաքական իշխանութեանն այնուամենայնիվ
մնացին բոյարութեան ձեռքին: Յեւ միայն այսպես կոչված ուղ-
րիչիննայով, հենվելով ծառայող զինվորականութեան և բուր-
ժուազիայի վրա, Լիվոնի պատերազմի անհաջողութեանից, բո-
յարական դավադրութեանների հայտնաբերումից և իշխան Կուրբ-
սկու դավաճանութեանից ողտվելով, Իվան Ահեղը դաժան հա-
ված հասցրեց հին ֆեոդալական մեծամեծներին: Նա հիմնեց հա-
տուկ տուն (двор), վորտեղ տեղափոխեց իր վարչութեանը, ի-
րեն շրջապատելով ծառայող զինվորականութեան «ուարիչիննա-
յով և ուարիչիննայի վարչութեանը յենթարկեց տնտեսապես
ամենադժուր մարդերը, վորոնցում գտնվում էյին ամենախոշոր
ֆեոդալական հողատիրութեանները:

«Բանն այն էր, վոր յերբ վորոշ գավառ գրավվում էր ուարիչ-
իննայի համար, ապա բոլոր հողատերերը, վորոնք ուարիչիններէ

թվին չեյին պատկանում, պետք է թողնեյին իրենց հողերը, զորե-
վում էյին այդ հողերից, իրավունք ունենալով իրենց համար այդ
տեղերում հող փնտռելու» ցարից այդ հողը նվեր ստանալու համար:
Նրանց թողած հողերը բաշխվում էյին ուարիչիններին: Այս-
պիսով վոչնչացվում էյին իշխանների հնորյա ուղեւային հողերը
և դրանց հետ կապված ընդարձակ արտոնութեանները, վոր
բղխում էյին վոչ թե ցարական նվիրատութեանից, այլ ժա-
ռանգված էյին ուղեւային եպիսկոպից,—դրանց թվին էյին պատ-
կանում և՛ դատելու իրավունքը, և՛ տուրքեր հավաքելու իրա-
վունքը, և՛ շնորհագրեր (жалованные грамоты) տալու իրա-
վունքը: Այսպես, ուարիչիննան արժատախիլ արեց ֆեոդալիզմի
մնացորդները, վերացրեց իշխանութեան մասնատումը, խղեց նախ-
կին ուղեւային իշխանների սերնդի կապը բնակչութեան հետ, վորի
նախորդները հողատերերի նախորդների հպատակն էյին» (Ռոմիլով):

Ուարիչիննայի ազդեցութեան տակ քչացավ նաև բոյարական
դոմայի քաղաքական նշանակութեանը.— ուարիչիննայի տերրե-
տորիան, վոր սրբություն լավազույն կեսն էր ընդգրկում,
բոյարական դոմայի իրավասութեանից հանկեց: Յարն սկսում է
կողմնորոշվել ավելի շատ դեպի դեմսկի ժողովը, վորն այժմ իր
կողմում ներառում էր վոչ միայն ծառայող զինվորականութեանը
(կալվածատերերին), այլև բուրժուազիային:

«Ուարիչիննայի քաղաքականութեանը կարծիք թելի նման անց-
նում է ամբողջ յերեք թագավորութեան միջով XVI դարի 60-ական
թվականներից մինչև խոռվութեանը» (Պալկովսկի): Բորիս Գո-
լունովը դահ բարձրացավ իբրև ծառայող զինվորականութեան
ցար, շարունակելով ուարիչիննայի քաղաքականութեանը: Նրա
ժամանակ բոյարական դոման ե՛լ ավելի յե հետ մղվում քաղա-
քական ղեկավարութեանից: Բայց յերբ նա փորձ արեց վոչ միայն
նեղ դասակարգային կալվածատիրական քաղաքականութեան վա-
րել, այլև կալվածատերերի շահերին դեմ դնացող և գյուղացիու-
թեան վերաբերող մի ամբողջ շարք միջոցառութեաններով կրկնե-
թի դեմ պայքար մղել, սառնութեանն առաջ բերեց նրա և ծառայող
զինվորականութեան միջև:

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բայց այսպես կոչված «խոռվութեան» («смыта») սկիզբը
դրվեց Ռուսաստանի հարավի շարժումով, վոր կապված է այնտեղ
փախած ճորտացած գյուղացիների և սարուկների անվան հետ, վո-

գոյատեւ. և գողերին իրենց մօտ են կանչում ու ցանկանում են նրանց բորարութիւն և զորավարութիւն» և այլ պաշտօններ տալ: Պարզ, վոր գյուղացիական հեղափոխութեան աշակերտ ծրագրով առաջնորդվել էին կարող կապուցնովի կալվածատերերը: Մոսկվային մօտենալով, կապուցնովը և կալվածատերերը զավաճանեցին խոլոտնիկովին և Շուլսկու կողմն անցան: Խոլոտնիկովը ջարդվեց և փախավ Տուլա, վորտեւ եւ գերի վերցվեց Շուլսկու Մոսկվայի զորքերի ձեռքով, ապա աքսորվեց Կարգուտով, վորտեւ նրան հետազայում խեղդեցին:

Բայց խոլոտնիկովի զորքի մնացորդները միայն առժամանակ նահանջեցին: Շուտով նրանք մօտեցան Մոսկվային նոր ինքնակոչ Դմիտրիի գլխավորութեամբ, լեւ զորքերի ուժեղ ջոկատների հետ միասին, և պաշարեցին Մոսկվան: Տուլինոյում (Մոսկվայի մօտ) կազմվեց կարծես թէ յերկրորդ կառավարութիւն: Շատ բոյարներ այնտեղ փախան, այնտեղ գնաց նաև Ֆեոդոր Նիկիտովնովը և այնտեղ եւ պատրիարք դարձավ Ֆիլարեա անունով: Դմիտրիի զորքի մեջ գերիշխող դեր էին խաղում լեհերը:

Մօտ յերկու տարի իրար դէմ կանգնած էին յերկու կառավարութիւն յերկու ցարով՝ մեկը կազակա-գյուղացիական, մեկը բոյարա-առեւտրական: Բայց վերջիվերջո վերջին ցարի համար դիմանալը դժվարացավ:

Առեւտրուրը խանգարված եր, կանոնավոր առևտրական հարգակցութիւններ չկային, քաղաքներում վոտքի էին կանգնում ոտքին շերտերը, իսկ Պսկովում բանը հասնում եր նույնիսկ իտական ճակատամարտերի: Ապստամբած գյուղացիները, կազակները և լեհական թափառական ջոկատները ավերում էին կալվածատերերի և բոյարների կալվածները: Տուլինոյի ճամբարի վերնաշերտի, այնտեղ գնացած Մոսկվայի բոյարների և Մոսկվայի կառավարութեան վերնաշերտի, զաւթագրութիւնը կազմվեց, վորի նպատակն եր լեւ զորքերի ոգնութեամբ և՛ Դմիտրիին, և՛ Շուլսկուն տապալել: Շուլսկին վորձեց իր յեղբայր Սկոպին-Շուլսկու միջոցով շվեդական վարձու զորքեր բերել Դմիտրիի դէմ պատերազմելու համար: Սկոպինը հետ մղեց Դմիտրիին, ազատեց Մոսկվան, բայց այդ ժամանակ լեհական թաղավոր Սիգիզմունդը պատերազմի դուրս յեկավ Շուլսկու դէմ: Դմիտրիի լեհական զորամասերը Սիգիզմունդի կողմն անցան: Սիգիզմունդն սկսեց սպառնալ Մոսկվային: Շուլսկին տո-

գալվեց Մոսկվայի և Տուլինոյի զավաղիրներին ձեռքով, և զահարովեց Սիգիզմունդի վորդի վաղիսլավին, ընդ վորում նրա զահարածրանալը կապվում եր այն պարտավորութեան հետ, վոր նա պետք ե կառավարի բոյարական դամայի հետ և կարեւոր դեպքերում հրավիրի ղեմակի ժողով: Սիգիզմունդը Մոսկվան ազատեց Տուլինոյի պաշարումից, և վաղիսլավը Ռուսաստանի զահարածրացավ:

Բայց բոյարները, կալվածատերերը և առևտրականները սխալվում էին, կարծելով՝ թէ Սիգիզմունդը կարգ կհաստատի: Ընդհակառակը, նա ուզում ե ոգտվել խալութիւնից, վորպեսզի Ռուսաստանը լեհաստանի զաղութը դարձնի: Դրա հետ միասին գյուղացիական շարժումը չեւ դադարում նույնիսկ յերկրորդ Դմիտրիի մահից հետո:

Այն ժամանակ կալվածատերերն ու առեւտրական բուրժուազիան վճռեցին վերջին միջոցին դիմել՝ ազատել Ռուսաստանը և՛ լեհերից, և՛ գյուղացիների ու սարուկների հեղափոխական շարժումից: Առեւտրականները քսակները բաց արին: Կալվածատերերը բանակ կազմակերպեցին և նրա գլուխ նշանակեցին իշխան Պոլոտնովն: Յերկար պայքարից հետո Մոսկվան ազատվեց լեհերից, և գյուղացիական-սարկային հուզումներն սկսեցին խաղաղվել:

«Պոտլութիւնից» հետո կալվածատեր-աղնավականները, հենվելով առևտրական բուրժուազիայի վրա, հաստատ կերպով իշխանութեան գլուխ անցան: Հին Ֆեոդալական բոյարութեանը հետ մղելով, կալվածատերերը շատ արագ իրենց միջավայրից խոշոր կալվածատերեր առաջ բերին: Ահա անմիջականորեն կալվածատերերի տոյս վերնաշերտի վրա հենվելով և պաշտպանութիւն գրտնելով խոշոր առեւտրական բուրժուազիայից, վորն ամենասերտ կերպով կապված եր կալվածատերերի հետ, հին Ֆեոդալական միապետութիւնը քայլ առ քայլ բացարձակ միապետութեան (ինքնակալութեան) ե փոխվում, վորը Ռուսաստանում իր գոյութիւնը պահեց մինչև 1917 հեղափոխութիւնը և լիկվիդացիայի յենթարկվեց կալվածատերերի զանաւարդի լիկվիդացիայի հետ:

«Պոտլութիւնից» հետո միառժամանակ մի ամբողջ շարք ամենաբարդ հարցերի լուծման պատճառով, վորոնք կապված էին գյուղացիների վիճակի և առեւտրի շահերի հետ, կալվածատերերը պետութեան կառավարման զորքերին, գումարվող ղեմակի ժողովներին անմիջական մասնակցութիւն էին ունենում: Բայց

Հետո գյուղացիները լիակատար տերը դառնալով, կալվածատե-
րերն զբաղվեցին իրենց տնտեսությամբ և արդեն անհրաժեշտու-
թյուն չեյին զգում անմիջական ազդեցություն ունենալ իշխանու-
թյան վրա, դրա համար, ինչպես վերելք մատնանշեցինք, առաջ
մղելով խոշոր իշխաններին, նոր Ֆեոդալներին: Ձեռնակի ժողովների
գործունեությունը վերանում է:

Յարը լիկվիդացիայի յե յենթարկում տեղական ինքնավարու-
թյունը, կառավարման համար քաղաքի իշխաններ (ВОЕВОДЫ)
նշանակելով. արագ դարդանում է բյուրոկրատիան հանձնա դա-
տաստանական քարտուղարների (ПРИКАЗНЫЕ ДЬЯКИ) և այլն,
կալվածատիրական աշխարհազորը (ОПОЛЧЕНИЕ) նախ վարձու
բանակով փոխարինվեց, ապա և պարտադիր զինվորական պար-
հազով: Բայց բացարձակ միապետության (ինքնակալության)
վերջնական ձևավորումը տեղի ունեցավ XVIII դարում:

Կենտրոնացած ամուր դիկտատուրական իշխանություն ստեղ-
ծելու անհրաժեշտությունը պահանջվում էր Ռուսաստանի տնտե-
սական զարգացման և դասակարգերի պայքարի ամբողջ ընթաց-
քով XVI—XIX դարերում: Ռուսաստանում Ֆեոդալիզմի քայ-
քայումը տեղի յեր ունենում վոչ թե բուռն տեմպով, ինչպես այդ
յեղավ, որինակ, Անգլիայում, այլ ափսոս, վոր Ֆեոդալիզմը
ճորտատիրական տնտեսության ձևով հարմարվում էր աշխա-
տանքի դանդաղ զարգացող հասարակական բաժանմանը և առեկ-
տրա-դրամական հարաբերություններին: Յեւ միայն այս հար-
մարվելու պրոցեսում իր ձեռքին պահելով և՛ հողային սեփակու-
թյունը, և՛ քաղաքական իշխանությունը, կալվածատերը
դանդաղ եվոլյուցիա յեր կատարում դեպի կապիտալիզմ, հենվե-
լով ամբողջով գյուղացիության շահագործման վրա: Միայն-
պետությունն էլ պետք է ահա իր դիկտատուրական իշխանության
միջոցով կալվածատերերին ոգնեք այս եվոլյուցիայում:

Այսպիսով Ֆեոդալիզմի քայքայման այս ուղին պատմականո-
րեն ամենաքիչ պրոգրեսիվ ուղին է, և սրանով է բացատրվում
Ռուսաստանի պատմական զարգացման հետամնացությունը:

Ա. ՄԱԼԻՇԵՎ

ԻՆՔՆՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

- 1) Վո՞րոնք են ոռոսական Ֆեոդալիզմի բնորոշ կողմերը:
- 2) Ի՞նչպես էյին գյուղացու և Ֆեոդալի հարաբերություն-
ները Ֆեոդալիզմի պայմաններում:
- 3) Ի՞նչպես կաղմվեց Մոսկվայի պետությունը. Մոսկվայի
հաղթանակի պատճառները:
- 4) Ի՞նչ վիճակում էր արհեստային արդյունաբերությունը
XVI և XVII դարերում ոռոսական քաղաքներում:
- 5) Վո՞րոնք են տնայնազործության զարգացման և տարած-
ման պատճառները:
- 6) Ի՞նչպես էր զարգանում ներքին և արտաքին առևտուրը:
- 7) Ի՞նչ պայմաններ նպաստեցին ճորտատիրական տնտեսու-
թյան զարգացմանը XVI և XVII դ. դ.: Խոշոր Ֆեոդալների և
աղնվական-կալվածատերերի պայքարը: Ուլրիչնան:
- 8) Վո՞րոնք են կոռային և բահրային տնտեսության տարածման
չրջանները:
- 9) Ինչպես և ի՞նչ պայմաններում կաղմակերպվեց ոռոսական
ինքնակալությունը XVI—XVII դարերում:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0418007

